

Cómo apareció la vida

Soo juka'jón ojts ka'xjöök

Ayuujk

Nöm ya'nta ko ja' töyöp kotsök ijt yit, ka't jök ijt pön jujkyats yä naxwi'n jöts nö'juun köxö'nya. Tu'uk ookök ja' tyios teit ojts tkeex majtsk öna'k: tu'uk mijx jöts tu'uk kix. Ja' jök ojts najx tknatökjöta jöts ja'y, jöyu'k tjök eyöda.

Ja' mijx ojts jöpeen tjök eya: jutsa kö ja' tek, ja' iä, ja' wyee'n jöts jä'y ne'kx kojpk tjök eya, jötöko'k jöyu'k ja' tjök eya: tsiip, purrek, pak, joon, jö'tsyuj, tsöka', ötsöm. Ko ojts tjök e'yökix net ojts könujkkix jots ojts ökwa'n jujkpökxta öxtökönö'm ojts jujkpököxta.

Ja' kix ojts tjökëymö äk jö'yu'k, ojts tjök e'ya': kamu', kä, tipx, xöpink, serjöyujk; jopeen na'tso'ny. Ja' kö, ja' tek, ja' kajk, ja' wyee'n, ja' köpäjk; ojxtökönö'm ka'apx tjök e'yökix.

Ko ojts tjök e'yökix, k'at jök ja' jöyujk yo'ta', ka't jök ja' kaajkjöjka, ka't jök ja' jötö'n ju'kö'ta e'xtöm ja' mijx ja'jön. Netsök ja' kix ojts jötmaytöka jöts ja' mijx t'önö'ma:

—So yö mja' xjök e'yötö', jöteko yo'y jöts öjts nja' k'at yo'y, ka't kaajkjö'ök, ka't ju'ka'; jök yo'yöts nja', jok kaajkjö'ök, töts may oojk nja' mä'ötöttsy jöts ka't ye'ya'.

Ojxtökonö'm ojts tök nä'tsowa net ja' mijx ojts köni'kx ja' jöyu'k, mete'ep ja' kix ojts tjök e'ya, ojts jöpee'n taönö'ma:

—Ka't net so xjowöt ko yö jöyu'k net öxöök mtunöt.

Ojts ja' mijx jöyu'k könu'kxix, jöts ja' jöyu'k ye' pökta jöts kaakjö'kta. Ko ojts jujkpököxta, äk jam kix nyököjxp ojts ja'ta jöts öxö'köm tunta.

Netsök ja' kix möku'uk ojts töämpöjknö ka ja' jöyu'k ojts ö'xök ti'na jöts nökapxa mööt ja' jöyu'köt jöts ja' mijx mätsä'nta. Tötsök ja' kix najt möku' nyajxnö mööt ja' jöyu'k möte'ep ja' kix ojts tjök e'ya.

Ojts jök mijx ja' nöjä'ynyö kojök mätsa'n, net ojts ja' kaknö, jam ojts , ja't mä jä'y näjt tu'uk nyi'pø'n jöts nöjma:

—Te mtömp.

Jöts jök ja' jä'y iö'tsey: —Moojk öts nöp.

—Ko jä'y öts xtipöktö, nöm xnöjmöt ko ka't pönnyax, kots ja' nyäxtöto ja' mejts najt yö' moojk xtsejknö.

Ojtsök'ja' mijx tso'nö jöts wyen tso nyöjx, wyaan tsök y'i't ko ja' möku' ojts jä'ta jöts tipökta:

—Ka't jä'y yä pön x'e'xta ko naxa.

Netsök ojts yötso'ta'ja' tsejk pöt: —Ka't öts jä'y yä pön ma i'x ko nax; ojts jä'y tu'uk na'x möktöjöpja'nö, ja öts n'ajt ni'pyöm, xats öts ojxam nmoojk ntseknö.

Möte'ep öjxta'töp ojts ja' jam tso'nöta ko ka't pön pääta.

Jöts ja' mijx eyjä'y jam ja' n'ajt jajtnötö ma ja'y neeptö'n jöts tipik:

—Te mtantöp.

Jöts ja' nep iötso'ta: —Xöjk öts yäm nöp.

Jöts ja' mijx jötökojk t'önö'ma: —Ko öts jä'y yä xtipöjktö nöm xnö'mötöjt ko ka't pön mä nyax, ojts jä'y tu'uk nax möktö'jöpja'nö ja' ots n'ajt nxöjk ni'pyöm, jats öts nxöjx öjxam ntu'uknö —jötö'n tsök no'ts jants jajt.

Ojts ja' mijx jam tso'nö jöts jajt ma ja'y tsya'mta'anta jöts tiypijk:

—Te mtuntöp.

Jöts ja' tsä'mta'mp iö'tso'ta: —Tsä'm öts yäm nte'mpa.

Netsök ja' mijx jökojk kajpx: —Ko öts yä pön xtipöjktö nöm xnö'mötöjt. Ko ojts jä'y tu'uk nya'x möktö'j, tsa'mts öts öjxam ntu'uknöp.

Jötö'n tsök n'ojts jants jajt, wa'n ijt ko ja' möku' ojts jä'ta ma ja' jä'y n'ajt tsya'mtukta jöts iöinä'nta. Ka't jä'y yä mä pön x'e'xta ko na'xa.

—Jöts jök ja' tsä'mtujkp iötso'ta'.

—Ka't öts jä'y yä pön mä n'ijx, ojts jä'y nya'x möktö'jöpja'nö, ja' öts yö tsa'm n'ajt ni'pnöm ntu'k nöp öts yö' ö'xämnö.

Jöts ja' mijx ey jä'y, jam jök ja' n'ajt jajtnötö ma jä'y wäxk nejpta jöts tömömötäjk jöte' ko ke'jk jöts na'x.

Waan jök iöjt ko ja' kix ojts jä't möt ja' möku'köt jöts tipökta: —Ka't jä'y yä mä pön x'e'xta möte'ep öts öjxta'p.

Jöts jök ja' wäxjk ta'mp iötso'ta: —K'at öts jä'y yä pön mä n'ix, ojts jä'y tu'uk nax möktö'jöpja'nö, mpotnöpts öts yö nwaxk öxä'mnö.

Ojts tsök ja' jä'y tsyo'nö'ta, jötsök ja mijx jam ja' jä't ma' jä'y tu'uk tsä tknö'pö'n jöts tibijk: —Te mtömp.

Jöts ja tsäänep iötsey: —Isä öts ni'p.

Jöts jök ja' mijx iötsey: —Eydö'n, jöts jök ja' mijx jötökojk iönä'ny. Ka jä'y pön nyäxtöt jöts öts xtipöjktöjt nöm xnö'möt ko ka't pön mä x'ix, ojts jä'y n'ix nyaxy möktöjöpja'nö ko öts najt yö tsa nö'p, töts yö o'xam iöpatköxnö.

Wantsök yi't ko ja' möku' ojts jä'ta jöts tipökta pön ka't jä'y mä t'exta nax jöts jök ja' tsätojcp iötsey ko ka't pön mä t'ix, ojts ja'y nyax möktöjöpja'nö ko tsya najt ni'p.

Ko ka't mä tpää'ta ja' mijx, ojts jam tsyo'nö'ta jöts jä'ta ma jä'y möskal jök 'eyö'n, may jök jä'y najt jäm tunta jöts tipökta: —Ka't jä'y yä pön ma x'exta.

Netsök ja' möskal jök e'yöp tu'uk yötsey:

—Ka't öts yä pön mä n'ix ko nax, ojts ja'y tu'uk nax möktöjötja'nö ja öts yö' ntsäts näjt ni' nöm, möskal ts'öts ö'xam njök pötsömnöp, mjäykäptöp yö möskal wyaana.

Ey nöm ja' möku' ojts yä'nta jöts ojts öuktö'köta ojxtökonö'm ojts muktökeyköxta. Jöts ja' mijx ey jä'y möte'ep tios teet tkajxp, tö ja' näjt köja' nyöjknö jöts yäm näjt töm xö'nanö. Netsök ja' tsäpnöa' ojts iö'yä'xjöjka, ja' joon ojts iö'ya'xjöjka, jöts ja' tsöka', ja' porrek, ja' tsiip ojts muukajka jöts wyeen jöyu'k ojts kajkjöjk möta.

Jöts ja' möku'jöt jam ja' ojts muktökeyköxta, ojts ja' tjäytökeynö'ta ko ja' mijx tmätsä'nta.

Jötö'ntsök no'ts ököwa'n ja' jukä'tön kaxjöök jöts no'ts xö'ntaknö, jöteen ja' xöan ojts ököwä'n nö'j'ojk ka'xjöök, jötö'n ojts kötsu'wa; ko ojts kotsnyö' netsök ja' po' ojts pötsömnö ja' tu'uk tsu' könojkp; ja' tios teet tsökna' tkajxpa yä nä'xwi'n.

Jöpa't jötön iö nä'nda ko ja' eypa jöts ja' öxööjkpa, e'xtöm ja'yö'n jöts e'xtöm jöyu' kö'n, jöpa't jötö'n ko ja' kix ojts tkne'y ja' öxööjkpa jöts ko ojts mööt muktökeyköx. Japa't jötö'n öjxam öxöök nötu'nyömta.

Jöts ja' mijx äk ja' eypö ja' ojts tkne'yö; ojts ja' kajpxk tönöe'xa, ojts ja' ye'k tönöe'xa, ojts ja' kaakjöjk tönöe'xa, ojts ja' öök, ja' muuk tönöe'xa, jöts ojts ja' tuunk tönöe'xa.

Cómo apareció Nuestro Abuelo el Fuego

Kem+tiu hek+arix+ Tatewarí Taí

Wixárika

Hawa+k+ m+kahe tama kai keikari tsiyaut+, '+rawe tsixi, kuterixi teuteriyari meni u 'uwakait+ni y+wita hawai re hek+a kait+ka ta wewiekame tau, ta tewarí taí.

Heiwa ni nuani harakunapa turu hapa+ 'anet+ mana múyeke, teuteri memí xeí, ni hek+ari wiyekait+ni niuti xawat+rekait+ni. Mana matit+a met+a kewa maka né.

Yaniutiy+t+yani mana haapa yekekat+ teuteri mei 'uximait+ meniuyuku xe+rieni mete maikut+ meni hupieni tita m+tiy+ane kai. Memek+ harakunate tsíe meyuhayewax+ meta 'ikwewat+, yareutewikaku munua mana muyeke, meniti m+t+k+ne wa '+r+ ti tatawekait+ni tsí mam+kaiyuri.

Xewit+ ti maikame yetinamaikai t+niri ‘anarí yatiniu ‘erieni kem+tiu hein+kai raye  
‘akakairi yetiniwaruta h+awe yu ‘iwama:

—Neuxei ‘ipa+ ts+ tiyuk+ ‘+kitat+ m+y+ane, ‘ikwaiya naixete kupit+yatsa, k+yexi  
m+k+ tsíe m+ taaní.

Ye metei ‘enieká niukieya ti maikame naime mete niuku xe+rieni, maya ‘a harakunapa  
mana muyeke ya pauka me mitim+t+k+, hapa+na tsi mem+ka ‘iyuri.

M+k+ me niuyuti h+awe t+k+né me m+ka y+wawekaik+ keme ‘iyurieme mete  
‘inawairienikekai.

Tarieka ti maikame yatinawaruta h+awe:

—Xurawetemaí te nanuta xeyaxuakuni.

M+k+ k+tana ti y+wekai mi ‘at+a, meni xeyatsit+ani maniyewekait+ni turu kem+reu  
xawat+ni.

Manatit+a harakunapa met+a hakewa meutiyeikakai h+ripa ‘utimiekaku  
Xurawetemaí manapai muta tsunax+ mana mikukurax+ tiniunakitsiani meuta nex+a  
xawat+t+, ye paukari nai mete hapit+ me m+y+akai kwí memutak+ yaska tsìe meni  
taiyá k+yexi mamanuti net+a mutai.

\*\*\*

‘Ipa+ mete ‘u nuiwit+aka meikweriet+ menak+ne kiekari niutamaré. Hipat+ta menita  
mekakait+ni teuteri tai mekahe xeyat+ meniwa kweririekait+ni mem+kawaru  
parewiekaik+.

Me niutik+net+k+né wa hets+a me wanawatsiriekut+ tai, me kwawapit+akai hurawa  
taí ‘aurie.

Yeuxu tewiyari niuyutakení yu ‘iwama tiniwaruta h+awe:

—Ne newanawatsiriem+k+.

Me t+a wa hets+a muya ‘a wa ‘ukiyari muta xeí tiutixá hamat+ana, mu pit+arie tai ‘aurie hurawa, manamutiyá.

Wara ‘iwawiyat+ kepa+ me ‘+y+ka yati ‘aneme mete hanumaikai tiyux+riyaweme, yeuxu meuxerim+k+kai mutax+rix+ tiniwaruta h+awe:

—Xeme tsiti mayaka xete hanumaté ‘aix+ nereu ‘erie ne meukumuk+ xenete pit+a ‘ena nemakaaní.

Wa ‘ukiyari tinita h+awe:

—Xatsuni ts+ x+ka pehaineni petinawayame pekak+y+aneni te manipit+akuni.

Yeuxu niuta y+ni: —Tixa+ ne netinawayame nekwak+ y+ane.

Niupit+arieni, wa ‘ukiyari yu t++riyama yatiniwaruta h+awé:

—‘Ik+ ‘+wiyat+kait+ tiu nawani, hipat+ xemaye neniereni, hipat+ mekutsuni, manutaneniereyu hipat+tá me kutsuni he yaní yeuxu.

Yatiu ‘enaka yeuxu niuka huuní wata kwewiet+ me ‘uka hiniké yu nait+.

Wa+ka k+yé me hanutinet+aka mena hit+k+né taí ‘aurie me ‘anunaket+ ‘auxuwit+ meaye heit+, Yeuxu hix+apa tai ‘aurie hurawa memu hayewax+.

Yeuxu pa+ tiniu ‘erieni: “kenetiyani”. M+k+rí ‘iyarit+arika niuta wewiekait+ni kem+ti yurienikekai, k+tana tiy+wekait+ni.

Niwaru kutsiwiyá yunait+ me meukutsix+ xurair+kat+ me manuhui, Yeuxu ti ‘in+arit+at+ kwí mekutsukaku, nanukukení yu ‘imait+, tai manayekwei yu kwaxik+ mita h+a, yu ‘imait+ ‘anukakekat+ wa hetsíe meuyutané muta te+riwax+.

‘Ariké xewit+ mu ‘enax+ muta hiwax+:

—Tam+ri teniu nawatsiyarieni!

Me manuta nenierix+ me menukuweiyax+ mem+ka ‘iku ‘axix+ me meiyeh+a tsimem+kahetetimai kem+reuyunix+.

Yeuxu meta ‘a yu kíe mati ++rí tai he xeiya+ nayaní, hipat+ mana memikupa+ritax+ naitsarie manu wet+ya ‘ipa+ tinium+ire tai yunait+ me heixeiya+ mena k+né.

Yeuxu kwaxieya muta h+nix+ tai mu nawatsíe mu tatai kwaxieya yari ‘anet+ nayani.

El hambrecito

Se tlakatsi

Nawatl

Yo wehkawitl itich inin tlaltikpaktli, amo okatka nowian tlitl iwan okatka san imak se tlakatsi, ini okintlanetiaya nochtin tlakameh tlen ochanchiwayah, kanpa inmak oseuia in tlitl, oksemi kitlanewilitiwih iwan oksemi okinxihxililiaya tlitl.

Se tonalli okikualanaltihkeh, tleka san kitonalpoliliah san tlitl kitlahtlanilihtinemih iwan ayakmo okintlaneti, ihkon miakteh okinyolpachohtia ayakmo okkintlanetis tlitl.

Opanok tonalli se tlakuatsin omoyehyeko iwan oyakhi ichan tlakatsin iwan okiilihtahsik:

—¿Kohkoltsin tata, amo otiknekiskia techtlanetis motliw?

—Amo —okinankilihtewak.

Tlakuatsin otsikuintikiski iwan oyakhi ichantsi, omotlayehyekoltito ken kualtis kixtekilis in tlitl iwan tlakameh kinxihxillilis; okiyehyeko pampa kikuilis moneki kitlapololtihtinemis.

Mostlatika tlakuatsin oksemi oehkok ichan tlakatsin, okahsito: moskohtok iwan kokochtok tlikuiltempa. San elihki tlakuatsin okiihpitski tlikonextli iwan nochi omahkok ixtekochko iwan okiixtehwi. San kuinal tlakuatsin okistikiski omotlaatito, tlakatsin sa tepitsin okittak in tlakuatsin iwan amo okitokak.

Okse tonalli tlakatsin okahsito se tlakuatsin ikxitlan se nohpalli tsopontok, okiixma iwan okilli:

—Teh otechixtehwi yitlantonalli.

—iAmo! —okinankili tlakuatsin— ne mach kanah nimitstlatok nikan  
nikintlahpewihtok in nochmeh tlamo kinixtakakuaskeh: ¿amo se tikileuia?

—Se techmaka -tlakatsin okinankilli.

Tlakuatsin, se nochtli okitek, okixipe iwan itenko tlakatsin okontlamochili, kanpa okuahtoka, okse okiilewi, okitlahtlanilli iwan otenkamachallo, kichixtok makitlamochilli. Tlakuatsin okitek se nochtli tlen okachi witsoh iwan san ken okitek okitlamochilli, tlakatsin itenko iwan otsikuintikiski itich nochmekayo iwan oyahki melahkan ichan tlakatsin.

Okiixtekilito sikin tlitl, tlakatsin okahteh, moten chipahtok iwan motenwitskixtihtok keme. Okikuitlapantokasnekia omosihsiohtenenki, iwan nochmekayo okiilkawalti in tlakuatsin.

Ipan chikome tonalli tlakatsin milahtlachiati; ohtenpan okahsito se tlakuatsin ipan se tetl tsoPontok: akatlapittok iwan kikuawiwektok se chimalwewetl, okitlahpalohtehkok iwan okiilihtahsik:

—Neh nimitsixmatti yoohpa otech tlatlakualtihtinenki.

—¿Ne? —okinankili tlakuatsin—; anka okse, kemeh miakteh tikateh; panpa ne amo nikiilnamiki koch yo otimotakah. Axkantsin niixtonattiw ihkinon techitta nitlatsotsontok amo otikualtiskia techpalewis tepitsin, nikinchixtok sikimeh tlakameh omonamiktitoh iwan yo onimosotla, amo nessih.

Onechillihkeh tlatoponihtiwalaskeh, techpalewi: siki tiakatlapittos iwan titlawitektos. Ne nikinnamikitti, kanpa tikakis tlatoponiah, kihtosneki yompa witseh iwan amo tikilkawas: tiakatlapitsa iwan titlatlawitekis.

Ompa okahte tlakatsin iwan oyahki kanpa yootlatlatihka iwan okinkonantewak tlikuawitl iwan ikxitlan in tlaintli opehki kitliwitia iwan okiyawalo in tlalli kanpa okahteh in tlakatsin —iwan kualtsin okitlamanalti. Kanpa tlitl okahsitto. Wehwey kuawhyo, chikawak opehki totopoka iwan wehka okitlamotlaya tlimoyotl. Tlakatsin okikak iwan okiyehyeko: "iAxan kema yompa tlatoponihtiwitseh". Iwan opehki chikawak akatlapitsa iwan kikuawiteki chimalwewetl.

Amo okittak tlitl san semi okikenki iwan ompa otlatlak nexikoltlakatl.

Nimantsin tlakuatsin okinmonochilli nochtin tlakameh iwan tlitl okinmaktihtiah,  
nochtin tlakah okitlasohkamatikeh in tlakuatsin ipanpa yehtzin ika itlayehyekol tlitl  
omosemoyahi.

La aparición de nuestro padre sol

Kem+tiu Hek+arix+ Tatewarí Taí

Wikárika

‘Tk+ meteniuyurieni tsiere ‘+rawetsixi, kukuterixi, keyupa+t+ mete xuawekai  
temaikate meteniye maiximekait+ni yu kutsipá kename tiku hek+are naitсарie kiekari  
ketita m+rayanikekai keme y+at+ meme hek+atakekai, meteniyuti xat+ani te maikate  
meuyuku xe+rieka, yu nait+.

Me niuta wewieni téka me makanai, nait+ kepat+ mete xuawekai me ‘awiwawet+  
kwix+ri, yuarixi, ‘aruxi, turirixi mamaku xe+ri ‘an+te.

Xewit+ mexi timaikame kem+tiu hein+kai nunutsi me niuta wauní yeuya, teiyaya  
yats+ yemetewara h+awet+ kename m+k+ h+k+ t+kai xatsiekame ta wewiekame  
‘ayaní taipa tekapa mekehei h+aniké.

Yeyeumama wauriyarika meniuti ‘ani meniyetuani me ‘uti tsuat+.

Nunutsi me mute ‘uti niut+a, kakaiya tsíe memeiket+a kutuni me te henakapit+a,  
muwieri me mika ‘uit+iri xupureru tsíe, ya ‘aneme taipa tekapa me maih+ata.

Nunutsi niutataní ner+kwaripa kwauni tsata matiné wikí hau xuret+ k+yexi tsíe  
meuku wierix+a.

‘Ipa+ mete niyeyuriet+k+né me waranuye xexeyat+ t++rí hawai me kwatehe  
nakitsit+akai mana me mati neikakai xeik+a wikixi y+k+ meheu ‘anenet+ yu  
‘auxuwime mewareu x+ri t++rí: mat+ari nanatiwí hau xuret+, hutarieka hau  
taxa+yet+, hutarieka hau y+xa+yemek+ tuxamek+ hauku xuxuret+, naurieka hau  
tsina+yet+, ‘auxuwirieka mana mati wí kukaim+ari.

Niu yeikakait+ni xewit+ tikanat+ kem+ti maikai, niwa xeiyakait+ni hipame yamete yuriekai t++rí mewa tsewiximakai tsim+katiwara h+awekai. ‘Etsiwa yak+ ti ‘anet+ ti wakit+ tsiti ‘anet+. ‘Anarí ‘uniereka xeimieme nunutsi me waukaku pa+ niuta y+ni:

—Neuxei ts+ yexete yurie xeme yak+ xeik+a t++rí xewatakukuya hawai xekatenakitsit+a. Ne yenexeteta h+awe m+k+ke yate memu h+k+, ‘iyamexi wata me muka ‘uwa t++rí x+x+arika tewaruti xexeiya me memuti waika m+k+ meni h+k+t+ni.

Niukieya me ‘u ‘enieká, ‘aix+a ‘etsiwa meteniu ‘erieni ti maikame mem+ka ‘eriekak+.

Yu hutat+ ‘iwamarixi meniuti waikakait+ni x+x+arika ‘aka k+atsariekaku k+yé tsik+rirí yarik+ ni warutawewiriekait+ni. T++rí ‘aix+ meteniu m+m+kait+ni mekate xuawat+ tsepá kem+wakay+xime tsik+rirí m+tatuani, kem+ ‘ane titá m++ní tsik+rirí hix+apa mita ‘axé yu ‘+r+k+ ‘ipa+ meteku waikat+.

Haweri me ‘anenet+ me ‘etsat+kait+ yame ‘anenet+ meniuti nuiwax+ani. Mekwa heta ‘axekaitsié waikarik+ tsik+rirí me niuku nunuwakait+ni mewa keit+wet+ yu ‘+r+k+ xaip+tsi, huunari, wa hetsié memayaxikekai.

Meniuta wawieni x+ka tiyurit+kait+ni ye mutay+kai timaikame, wa yau, wa teí mekawa tauniet+ menatsuat+kateit+ni wa+riyarika meniwaru taunieni.

Meniuyuku xe+rieni yu nait+ keyu pa+t+ memu xuawekai, taipa tekapa, matsieya niuwiarieni ti niuti ni+t+arieni me nei h+aniekait+ni nunutsi yetini waruta h+awe:

—Xekwa tseh+pani ne nek+mana ne neutsunam+k+.

Kuxi kaheu tsunawet+ ti niuta h+awé yu muuta:

—Ta waikari perapit+ ne ‘++r+, ne tupí peniyemieni ke pa+t+ ne matineni muwa penetse kwewieka xemetá ya xete ‘aneni yu nait+ yunait+ xekwayuta ‘unani.

Nunutsi taí ‘aurie manakuné tekapa ya ‘uyuka taipa heima ‘uka tsunax+ kati tserieta mu tsunax+ ‘utata, pari tek+a, tsutua, xeimek+ hiwatame muti tsunax+ hix+apa rankuy+ k+tsi m+wati net+ya kwauni meutanex+a x+kat+.

‘Ana pait+ miemek+ ti niutatewaré mana meniy+akait+ni ta kaka+ma.

Mana niuti wekait+ni 'ukarai nunutsi uxeiyaka 'itinenimayataka '+t+mana meutsunax+. Teuteri yemete 'anekai me kwate 'unewi x+kariya me meuyuta 'unax+a haata, ter+ta, tetexit+a. Hik+ tewa xexeiya haata memu kíe ter+tata 'aitsata, takwe 'ik+ mete 'unewika, yeumieme muwa meni kieka kuterixi haata, hipat+ tetexitsata, t+wexi, mayetsi, hipat+ mekwayu xeiyana+a ter+tata, yame '+y+ka takieka mena yeix+ani mete maikut+ ta keti y+nikekai.

Mutaya met+a matsieya kem+tita '+kit+akai kewa meita 'it+iriekai muwa mei kwewi, manu kake mamatiné 'iwaya hiwatame me 'uyuta h+aweka yu tsik+riri ya '+r+ yu tuupí ranupika yu muuta tiuta h+aweka:

—'Ek+ 'ena peyenuani h+ripa peu yeikat+ pamayaní, wa matsi pamayaní. Mana makané mana 'uyeikat+ nayaní.

'Ik+ teuteri memuyu xeuri meta nieret+ tita rati neni kekai niku hek+arir+mekait+ni 'ik+ meniyu 'iwawiyakait+ni ke meteitater+wakekai.

\*\*\*

Tawewiekame nati miekait+ni meniye ter+wat+k+ne heiwa xewit+ mitater+wax+ mutay+ xuure, hutarieka xik+ra+ye, hairieka x+kariyame, naurieka kayu xeiyana+a. Kewats+ mekwateu nakitsit+a meniyu texiet+wekait+ni. 'Auxuwirieka áru pa+ niutay+ni:

—Tau, tau, tau, tau.

—Yu nait+ pa+meniutiyuani.

—Ne pa+m+ netay+nikekai, nekuta pa+m+ neri pa+netay+ximekaku yemutay+ - yunait+ meyu tamamawiet+.

Tawewiekame Tau maya 'a hix+apa muyaya mukux+rix+ wa+ká me kwateunewi me meuta yeix+a haata, tete tsata, '+tsitá, ter+ta hik+ yaumieme meniuku kiet+kani mekwate 'unewik+. 'A nukayuneku tau me mi xei metseri manati miekai pa+meteniu 'erieni 'ukarai tekapa meutsunax+ m+k+ 'ayame meniuta 'erieka x+ani. Metseri meteni tew+wá mu metsekaik+ hek+ari wiyat+ ka x+kat+.

Pa+ 'i tiu n+iwa tawewiekame Tau niukiyari 'ipa+ nanuy+neni meripai kiekatari wa niuki.

Bautizo del sol y del agua

Haa mawarixa meta tau

Wixárika

Mana niya 'ani takwé m+k+ mete 'etimaima ke t+t+ tiwara h+awekai ke waniu tita n+iwa kekai tawexikua mutinuiwakekai.

M+k+ pa+menait+ kateit+ni:

—Keri tete 'iter+wa ke 'apa+ titewat+ tinuiwa.

Watakame pa+tiniwaku huaweni keyu pat+ yunait+ mete 'u 'uwakai:

—Xememerí xeneitimaikuni, xenitar+wakuni xeme tsaurixite te maikate 'aríke ta pa+teni yuriekuni títa m+reuyeüwa.

Pa+ meteniuniut+k+ne: “kuamua, kuamua”; “kau, kau”, waniu nait+ tiyu 'eniuriukukait+ni keyupa+t+ meme xuawekai 'ana, mete mait+wet+ kename meteheitimani metimiekai, t+ma xewit+ 'etimaima.

M+k+ mana meukatekaku nanatineni tawexik+a Teupa tek+a, 'ukirawetsixi te maikate wa pax+ki 'Awiexuki mana, ni kakateit+ni tsiere x+áu tewiyari, m+k+ yunait+ mana meniukatekait+ni 'aix+ tsaurixite, temaikate, tawexik+a meta 'eniet+ kemutainekai, manatine tsíe.

M+k+ mana mem+ka tekai takwé me heitimaima takwe me 'itater+wame ke m+titewakakekai 'ikú, m+k+ te maikate mana memukatekai hakak+ kwí mekaniy+akait+ni hariyak+ m+k+.

Pa+tiwaruti '+awet+yani x+ 'au:

—X+arits+ xeme xekwatehetimaní ke m+titatewaré m+k+ xekaitater+wa títa xetekwaní.

Tats+arí 'ikú mem+tiyuanik+ tsar+xite meyu xatakai takue me 'itater+kuame.

M+k+ haa meka pexeiyakai muk+ meripai 'ayé meniumiekait+ni kararayari naime meneuti tarax+ani ye 'umieme kaneumanetsikini meitakwakat+t+ meneiti wipat+k+ne yeyeukame mekumanat+, haa meuxeiyakut+ ts+ri. Takue haa 'ukamariekait+ka niukawauke kait+ni, 'animatsixi yunait+ me wanet+kateit+ni, ta kue me 'ika xeyame.

Me 'uyutatexiekuri pa+tiwaruta h+awe Watakame:

—Ke tiuy+, haa, neuxei kexeteuyuri, 'aayé xeniutará xe harewekats+, hik+rix+a xekanikwikuni —pa+ tiwakumariutani xeik+ats+ wa maim+t+.

—Ke 'ane aix+ y+k+mana tiy+wekai —pa+ ti wakuw+aweni Watakame.

Mana me titekaku naya 'aní tawexik+a manatineni x+ 'au tewiyari pa+niutay+ni:

—X+í, x+í, x+í, x+í.

Pa+ meniutiyuani hipat+:

—Pa+ netay+nikekai ne Tawarie —x+ 'au pa+niutay+ni.

—X+í, x+í, x+í, x+í.

Hipat+ pa+ meniutiyuani:

—Kaukats+ x++ri namie.

Meri timaikame x+ 'au tewiyari kanitater+wa.

Xewit+ netineni 'aix+ reutamaiwet+ pa+tiwara h+awe.

—Kariyeme xeme xekatehetimaní ketita m+ramíe.

Xewit+ t+ma kap+retimá teuteri muwa memuka tekai wikixi teuteriyari.

'Aru tewiyari pa+ niutayuni:

—Ne neh+k+t+ni nemita ter+wa xewit+ xewit+ ‘iter+wam+kareut+ri m+ka heiti  
maiwe ‘uxa ‘at+ni warie pa+ke tiyu maika.

M+k+ pa+ niutay+ni: wa+riyarika yu pit+at+ kename m+k+ y+aneni ‘Aru tewiyari  
‘aix+ naime tiyurieni t+t+ m+tiku niuwakai.

Xeimieme pauniutayuni:

—Tau, tau, tau, tau, tau, tau, tau, tau, x+ipí, tau, tau, tau.

‘Ipa+ yunait+ ‘axeik+a me niuti yuani:

—Pa+ nep+tay+nikekai né —’aru tewiyari pa+niutay+ni.

—Hik+ri x+a kaniuta hek+are tau, katinitewakam+k+.

Temaikate xeimieme menaya ax+ana +r+ mete ’u +ti me ‘ait+kait+:

—Tenita kwaikuni.

Xeimieme Tau nanatineni wa h+xite niuti tuxaré meneuta yeix+ani pa+tiniwaruta  
h+awe.

—Xeme pa+ xete tetewaka kuterixi yawixi, kauxaitsi, naikatsi, ‘aits+rixi, tawexik+a,  
xemuka ‘utater+wax+.

—Hik+ te neuyewekuni ‘ariyak+ xem+y+a, pa+nainení yuk+mana tawewiekame  
—titiwani titikwaní nait+.

Mana niutayer+ neuku nex+ani haa hetsiena pautiwaruta h+awe.

—Kwit+ xem+ka hareka x+ka hanaka yeurieniké.

M+k+ xeimieme niu h+net+yaní meniuti hareni ‘aix+a meteneka ‘eriet+yani, me ‘uti  
harekari menita ter+wa haa me niuti yuani.

La madre del sol y la luna

Sie yie nia se’i

Jau jm

Tya chie jau ra siä jä amai' m. Koma alaan a m, 'ei malie raya'i, nai ne ra 'ie chie ki'i.

Ua jeu pa jm, nai kie sa leu' va a o' ya'i 'ei chie sikiä tsai mai'i la je i nie tai jeu. Kö jm sitá atyäi kolai chie jö ate'i apei m 'äi akäo sa i ila:

—Jä' kö 'nai ájo la akäo jüö'ö kö a 'm' mtsai ñjeu. 'Nia kuo'o ikö jnie 'ie.

—Tsai ba, áne ine 'no'o jüö jnia... —angään a m 'äi.

A sia itsai akuoi tá la, nai kie i ma 'noi vi apei m la, kie ma läi tiö'i a m la malaan jä chie 'län.

Koma atyä'i jau kie' jö asai jä arë'ün:

—Kö 'nai va ájo a yiee, jö va juai akäo jüö a 'm' mtsai ñjeu.

A m rëün agän ki'i:

—Tsai ba, ane jui'i kö i ne va a kui 'nai tiö'i.

Koma ata' na', asai areun isei lia':

—¿Alia' da jüö a 'm' jö? Ilev' saüö tá kö 'nai ájo ayiee ne.

—Sia jüö'ö itsai. Jé kaleu' matyi, tiö' ajm lä —asai areun'i kii.

Akäi kö amasai mara kia 'lo jö akuai. Ma sije matyi jo arala'i i akeu' areun'i Kö 'nai ájo jö.

—¿Elai ke'u ájo ne? ¿Alia' aojüö a 'm' i a m'm jnia?

—Nai o jé matyi aua— asai areun ii.

Ngö vi isije matyi areun ii. Ua jeu va kole, jö asai:

—Ma alei va. Yi 'nie a 'ma sáin 'no.

A pei m 'äi a 'ai ta jau' ua 'ni'i a a 'ma sáin ma alei jö ua 'ai jña kö 'nai.

—Je la.

—Jnai la tää ko 'nai.

Ine ajüöi. Koma ato' jnai, areun'i angën jeu i ma rajnia a 'ma jö, sityii ajñin tai to 'oo: ajñin kie a 'm mtsai ñijeu va jö. Apei m 'äi ko chie tsai alec koma ajei la jei ima si jüö areun'i, si siäi jau va alec. Tya chie jau, apei m reun'i ' äi ma lä jä ajia; nai ne va akeu'i ájo jö, kao ma' öi a m reun akäo sama jäi ikö.

Ko ma ajnia, apei m ' äi ama yai' ni köi a 'n jö i kö sitá.

—Jela a 'm mtsai ñijeu i a m'm tiö'ö.

Sitá simañiin da i 'le'i tiö'i alei, ko i ua jei oreun vi alei. Ik ö' sa malaï ma kuo'i, I chie pa malaï i sama lijüö apei m ne i ma a mm tiö'i akäo mata malaï ma ngäi. Kö ine va ma sijñai tiö'i.

Koma a 'lo ileu pi' asaï a pei m 'äi tiö'i:

—Tsai ba, ine tya —a 'ei kö kië.

Koma ua jeu teun 'neng samaa ate'i apei m ' äi iseï:

—Jä' aki' la jña ila juö'ö maa akäo 'ie keu' la jän a jeu a 'ai.

—Tsai ba, áne ine 'no'o jüö jnia...

Ngä'i jau kie'. Lio mai itsai ma yajüöi nia sia niin 'ë da jüöi. iMaa heu' la jän ajeu, jña jä tä aki'!

Koma atyä'i jau kie' atyai jau jña arëün ijä:

—Jé nikö, ayä aki' la. Akäo käü' la jän a jeu jui'i. ¿Alia' da jüö? Ileu' satei. Jä aki' la.

—Sia jüö'ö itsai, majö jee alia lai.

A m ne lio mai itsai ma jüö, ma läi sia malai tá i 'nia ma jüöi. Koma a 'lo, lia malei jö va siäi jetsai mali 'oi.

Koma ana, a m rëü'i alaan ásitsa nau jö ua 'ai ua jüöi 'an ayie jau kie' chie koma la jä apm. Koma ua jeu mai' kö'la atyä'i jña kosiä' ayie i lia majö va amaliei ajüöi maa tiö'i. Ma ralei re va maa koma ajnia: kiese ateu' re sikä maa.

Koma atyie keu'i a 'ai la jän ajeu angän ijö malie apei m 'äi a tia' ki'i tiö'i , ko i ua jëi oreun vi alei simañiin da i 'le'i tiö'i. Ik ö' sa malaï ma kuo'i i amm i tiö'i.

Lia maleijö va asia siyö'i jña lajei ima ajüö a m 'äi. Koma ato' keu'i a 'ai nijäi apei m 'äi ijm, ima rakia kö ayai jeu i 'äi jm juo'. Tali 'na ajüöi 'äa a m 'äi jeu jö; koma atyiei tochie', malie ja' chie 'äi tiö ayai 'äi jm jö akäo matiä' apei m 'äi. Koma arala' apei m 'äi ja', tia a 'jma'i , akäo satiä'i. Koma ajei isa tiä' apei m 'äi, Jö amalie chie ja'i tia imai' li teun joo, lia malei jö va sama tiä'i.

Jö atai ayai li teun joo. Aua Kö'i; jöa malaï tsai tiö'i.

Tya chie jau koma ua jeu jm jä aje' achä'i apei m 'äi 'oo jm, malän a täi 'ma. Aje' 'äi achä kiei kie dala anau tijä jüö simai pei ijö malie 'na'i. Simai pei 'äi ma ditiö'i na' a täi 'ma. Aje' 'äi ma 'nie matyäi ki'i jövi sia atai. Jö nite'i jotä 'o to a 'ma akäo majeü tochie' a täi 'ma jö.

Koma atyiei ima rakia a täi 'ma, jotä 'o to a 'ma amaliei to'i a 'ma, koma ua jeu jö malie chie myäi matyii jö ngä'i kie lia malei jö, lai ma 'ua'.

Tya chie jau i matyi jotä 'o to a 'ma 'äi yäi kie dala ma 'öi aje' akäo matyäi simai pei ma tiö' a täi 'ma jö.

Koma ajei sa a tie' jotä 'o to a 'ma 'ä, aje' nijnai añing. Koma atyii, añing 'äi atiai ayi kie' nai a täi 'ma jö i jö atyö. Koma atyö jö, ua 'ai 'ö simai pei: amalä yie nia malä sei'.

iSityö' aje' alei koma ajei ua 'ai simai pei 'äi! Téi jau kie' Jö araan. iLio mai siyö'i kie masiä sijöi!

Áje' 'äi ma 'ño sijö. Ine ma sijuoi koma atyie 'o jm i ma kuai ásingä, sino'i añai keu'.

Ma si 'no'i añai koma anaü 'o simai pei ijö nizei jä'. Koma atyiei 'loo, Jö arala'i jau kie áje' ba li jia 'o simai pei. Ñai tijö jö ajëi simai pei 'äi.

—iLia katsai jnia sijö'ö! Kuo ua rään jnia kole —ajua' áje' 'äi.

—Tsai ba.

La jei jm ma sijëi áje' 'äi. Kö jm, ja ichie áje' to 'm. Jö asai ásingä.

—'Ño kole sijö kolepi', tonela nio'o.

—Tsai ba, jö 'ñoi jnia tiö'i.

Áje' 'äi ua 'ai kolo sai', kolepi' ba. Koma atyä'i jau kie' sioma atyá'i sijö aiga ásingä. A 'nä'i latä kië; taco' a 'nai a 'nö'i, a 'nö'i ko 'näi: asia achä'i.

Lio manie a 'nä'i, 'oi. Ikö' sa atyä'i: aiga simai pei aiga ásingä.

Ásingä atä'i simai pei 'äi na' amajau kie, ima yakiei majö' jö apmm lio sai'. Koma atyä'i jau kie' aroi jo' ateu ñing majö', lia majña simai pei, jö atyai nai yi.

—Koma ua jeu mai' Jö ala a 'äi ateu ñing jö: “patr, patr”.

—iAy, anio' 'ëë! —atyö tsai simai pei 'äi.

Lio sai' akii ateu ñing nai yi jö akei 'uo.

M jlai alan simai pei 'äi. Ásingä asi'i liteun m jlai jö aroi jo' a 'ma kie'. Tya chie jau nai Jö ba 'ä ateu átijui jä a jm, nai kie ásingä 'äi atä'i simai pei jo' ateu' ratsai yi.

Ásingä chii je kie, liai chii lia ilag. Koma ua jeu 'lio seí' rasiä simai pei äi iseí i ásingä 'äi mano' ikeu'i tiö'i.

Sijeu ba jm siküi jo' a 'ma tiö'i, ásingä 'äi 'ii jé kie.

Kö jm, koma atyä ásingä jau kie', ajei tie' lio mai amaki. ajüöi mtsä jña chie kua'lö'i, kie malaí ane ba make' jau kiei. La jei jm ba machi'i jau kie ke' ati jui maküi sijüoi tá jé.

Tya chie jau ichë si 'e seung si 'ai jau' “px, px” jüöi jau i majö' 'lo' ásingä 'äi. Ai tiö'i kolosai' ma si 'ai jo' a 'ma. Kö jm ne ichë apm i jö bi anoi koma ania ásingä a 'nai. Lio mai ma a 'lo: ásingä 'äi rala'i simai pei 'äi b ama make jau ki'i.

—i'Nai ba li tiö'ö tö'ö amaki! Tsai ba, ko ni tiö'ö, juö nitiö'o lajei.

Apei ñing malä yie ni 'nia'i ichë akäö jäi, nai kie asia ajüöi jau i ma jö' ásingä. Koma achä'i tia leu' akäi matyi. Tya chie jau nai Jö ba lia' mjä kie matyi á ichë liai li'a ayita', ako nai kie akäi matyii apei ñing 'äi kojua' asia ajüöi jau .

Apei ñing malä yie a sia ma 'nii ma liñing siei i 'ai bi tiö'i matöi maki jau', nai ne ba alei m tsä'i. Koma alei ijö ne, sio ma töi maki jau, kie dala ma ñing ba ásingä 'äi i 'ai bi tiö'i töi.

Koma ua küö si mai pei 'äi alään asäi' ja'. Ti bm' machii tiö'i si säi' ja' lio mai jotä matei tiö'i. Ásingä lio mai masiyö'i nai kie sijöi tare masä' ja' nia maköi maa lajei jm jau'.

Sijeu ba jm, siküö simai pei 'äi. Kö jm, ásingä asai simai pei 'äi:

—Yoo kuo a 'ma ikö jno, sima' kiä, kiedala sia tsäi jotä tiö' ijno, lio ma i 'lai 'le'i tiö'i.

Simai pei 'äi ngö bi tiö'i sä'i ja', ko jm, apei ñing malä yie atyö tsai i ma asai ásingä aki'i jö ajüöi itsai: “¿Elag jua si asa chie jnie joo a 'ma ikö jno?”

Asai a malä sei':

—¿Elai sa 'nie sie chie a 'ma ikö jno lä'a? ¿Osia tsai lä'a jua ne ngöo ua je isia ijno?

—Jë, tsai ba lä —ajua'a malä yie.

Lio sai' ngöi tiö'i ta i sai' ama' Jö. Koma atyii, malie jma'i jotä. Koma ua jeu mai' achä'i jña jotä to' a 'ma sike'u átäin 'ma. Simai pei 'äi asii atai makiäi tiö'i tai masä' jotä 'ä. Koma arala'i, jö ajua' jotä 'äi:

—Jña jia tiö'o, ¿elai 'no'o 'jä'n jnia tiö'ö? 'nai tiö'ö re ba gë'e ásignä nia 'ai sie'e 'äi tiö'ö: áje' ba sie'e tiö'ö. Jé ni, matyi jia jm yäi nai kie ma 'öi jnia atyäi ni tiö'ö jo' átäin 'ma ma sijnaan tiö'ö. A sia jö no ásingä tiö'ö, ajüi ang vi ni, ai sie'e 'ai. Kuo jeu ua liö jotä jña'a tioö'ö, ua tyä'i.

I ne ajua' jotä tai 'ma ikö simai pei 'äi. Yie lia majö aliöi jotä ma ajma'i jö ajai talau. Arasiäi isei i jö a 'aan yai'.

Tya chie jau koma rañing yie i sa sii ásingä lio mai mtsäi alei kie dala a 'le'i jau tajau. Tai jö'i ojeu, a 'no'i tiö'i akua' majé. Koma atyä'i tiö'i, sio ma yatei jotä jma' akua' amajé ba.

Koma atyä'i tiö'i, asio ásingä ma siä jau'. Aroi jo' Kö ateu' akua' amajé jö a soi.

Koma alei jö, simai pei 'äi nijëi ángä, ajua'i malän jmai nai kie masä'i jña ásingä. Ma rapmm nai kö a 'ma ityai liee koma atyiei i ne, ajnä'n jö atyii ato' matyi. Koma ato' ijö, ni 'nia'i á ma m'. Ya téi jö atä'i torokuá angä dö 'äi akäo adö m 'äi sa ma lila' rajäü añing kiäi ati ma atyä'i jau'.

Koma atyä ásingä 'äi, jö ajua' yie:

—Asio ma atai siä' jnie jotä nai ne ya kië jnie a 'mai'. I ne ba ratyi yii.

—¿Ë ajä'a tiö'ö? ¿Elag sa asiä'a jotä?

—Asia ayäi jma'i —ajua' yie.

—Tsai ba, 'ie kuo'o isei tiö'ö ua siä'a ja'.

Koma alei jö ásingä a euu ua jëi añing kiá ma rapmm nai a 'ma ityai liee. Koma atyii yai' yie asiei nai amata ajm akua' amajé matie' jo' a 'ma jö, lio mai eu'. Koma ayö ásingä 'äi, ua sëun jö ajä'i eu.

Simai pei 'äi ma sijüi uajná káo chä'i. Ásingä, koma ajei ma chä' simai pei 'äi, asa'í:

—Jña jia, simai kiä, asia jä nitiö'ö i ajään na'. Te jnia tiö'ö .

—¿O sia tsai lä'a tei jnia? —ajua' seí—. Jeu chie, kiö' 'ña.

Yie sia ma 'nie matei. Sio ma 'nioi nai kie a 'mai isa lään siei nia nai kie ajüöi 'än li ama pei.

—Tsai ba, áne i ne 'nö'o, tei jnia jö.

Ngä'i nia ya tei ásingä 'äi. Koma atyiei 'o jm, yie asia ma chi'i alia' ma 'äi ásingä 'äi, nai kie lio mai ma pái. Asai areün.

—¿Alia' 'Ä i jnia ta iko joo jm? 'Nai ba ajua'a tei jniá.

Ikö angän sei'. Koma ua jeu, yie ajua':

—Nakuo a 'na rakäin matyi'i ne, akäö 'ñai siee akäö 'ää jm.

Aku'i a 'na jö a 'ñai malau ásingä jö atéi ya pmm, koma atyiei to chie' jm yie atai a 'na jö ua gei. Ajäü ayäi' jmm. Tya chie jau lati jm jö lajän angä kua 'lo' jm, nai kie ajäü ásingä ayäi' jm.

Yie nia se sei' a 'äi jm jö ngä'i kie tiö'i. Jö atyii tiö'i ima rakia kö akäü 'lo pá i sama li eu tiö'i. Ine ma sieu koma ajëi áyie s'ng. Yie asai ki'i:

—Yi kau' kaleu' ámm a 'ma áyi lo' áti ma anio'o, ta'u ine.

Áyie s'ng nike'ui ámm a 'ma jö koma jö'i, asia atai i ma ajua' a 'äi sai ki'i. Ajä yie ki'i:

—iAsia ajeu ni ta'u ine. Yo kau' isei lia'.

Ngö áyie s'ng isei ua ke'ui ámm a 'ma jö, koma jö'i, angä'n yie:

—¿Jä' 'nia tau?

—Yi taa 'loo akäü 'lo jno.

Áyie s'ng nitaai i ajua' yie. Koma atai a 'ä: "pii, pii". Koma ua jeu ayie a 'ma kie áyi lo' niao a 'ma kie yi: kola ua küó ásie' ki'i i a king akäü 'lo jö.

Yie nia sei' maliei a eui jeu ásie' a 'ma jö lia'i atyiei yai' akäü 'lo. Nai jö ma isä' jeun chie. Mayajö ba nö'i jeu lia yöi tiö'i sa leu' ba achi'i alia'; jö a ma atai yöi kojua' ásie' a 'ma jö.

Koma a eui nai akäü 'lo jö, yie nia sei' angëen bi chi tiö'i jö atyii ti ibm'.

Achä'i jeun chie 'o jeu jö ma ngä'n:

—¿O lai i sijñai jnie?

—¿Elai 'nai tiö'ö jñai, nia a 'nang bani tiö'ö?

—Tsai ba, áne la ne jua' 'nai tiö'ö...

Ngö bi tiö'i lia' ta nai imai' achä'i imai' chie jö angä'n lia':

—¿O lai i sijñai jnie?

—Jë, naio, ma sijñai bi 'nai tiö'ö.

—Tsai ba. Jö jä'ä.

'Liö sai' angëen tiö'i nia, koma atyii tochie' mku, tita 'jno, lio mai chie ma sijña ii tiö'i nia ja' ma eu ñjeu akäo läi janai.

Koma tiö' chie kolaí, malie anie tyai. Yie asa'i áñing:

—Tyie'e yikiä ájm jo' alo kie dala ua jeu ratyai aleí.

—Tsai ba —jua' áñing.

Áñing ngöi ua kiäi ájm, sa leu' ba kä' alo jö. Ine ma sisä' áñing, sijñai kä'.

Yie nia sei' maliei a eui ñjeu. Koma rala' áñing, koratyí ngä'i kie dala ma 'nii eui kona jña 'ai tiö'i. Koma ajei, yie a 'ei toyai' áñing. Tya chie jau nai jö ba jme toya'i, nai kie a 'e yie toya'i.

A eu yie nia sei' ti ñjeu, toka 'ai tiö'i ja' nia chie alän janai.

Sol y luna

Xöö mööt ja' po'

Ayuujk

Tu'k jök ja' jä'äy jötö'n möte'ep ijt yuup, tump jam kamjotp. Majtsk jök ja' y'ap 'önä'äk ijt tmöta: tu'uk mijx jöts tu'uk kiix.

Ojts jök ja' öna'ak nyökajpxöta ko ja' teetyöjmöj tjök oka'anta, ja'köjxp ko ja' möjä'äy nuxna'axa, ka't ja' yuuk tunk twä'äna.

Net ja' önä'äk teety ömöj ojts tjöt ookta jöts tpöjköt ja' y'äk, ja' xiix ja' y'ak. Wa' jök ja' ojts tö tseetsta kuyjaam jöts ja' xiix ojts tpötäköta ja'p kats'jetp, ja' y'ak möte'ep ojts tö tseetsta kuy jääm jam ja' ojts tan tpöta'kta mööt ja' pöxa'ap ntökötö'ja jöts tjök ka'axjö'öta e'xtöm pe'ekxjö'n.

Ojts ja' önä'äk tso'onöta mööt ja' tet ömöj xiix tsuts jöts ja' tak ömöj t'önö'möta:

—Tö n'tet ömöj jöxu' tjök ook, nöm ye'entö ko mö'ök xjök eyö't.

Pojnök ja' möjä'äy mö'öktujts ojts tköjxwe'tskäj jam jönkö'öxp. Ko ja' mö'öktu'uts ojts y'ampik net ojts y'önanta'ak: "mtet ömöj mejts mtsi'tsp, mtet ömöj mejts mtsi'tsp".

Net önä'äk tak'ömöj ojts t'önö'möta:

—Jök jönak yö, tu'uts jöts wemkp xpötä'äkt xe yö' tä'äk öxöök käjpxnaax.

Ojts ja' möjä'äy tu'uts t'öjxjöpip. Jöts wenkp tpötä'äk jöts nötö'n ojts j'äk jätkäj. Ja' mötökökpikp ojts ka't so y'ök jä'ätnö.

Jöpat jä'äy y'öna'anta: ko tu'uts iööts ja' möjä'äy jötö'n ojts jötö'n jä't ko ja' y'ap önä'äk jötö'n t'uujna.

Ko ja' mö'ök ojts köönö, net ja' önä'äk tak ömöj t'önö'möta ko ja' tet ömöj kaak tjök nöjkxjök, ja' ko kip jöpeen t'ök poot jöts öjxkōwopöt tökökö', jap net tökök ja' nöko tana.

Ko ja' möjä'äy ojts nijkx kaak kontäkpä ojts ja' kip tököök t'ök Poot. Ko ojts jap jä'ät tōnaap töm jök ja' nöyā'äy jam nyököti'ja pöxa'apköjxp.

Net ja' möjä'äy kip ojts ömuum tmöxajö'ök jöts t'öjxkōwopa, ko ojts nöjktä'ak ja'ay ojts ökxo'on y'ojxjoknaax. Jöpat jötö'n öjxäm yo'otsnaax ko ja' möjä'äy jötö'n 'ja't.

Net ja' to'oxtöjk ojts ja' jömpejtnö jots ja' y'ap önä'äk t'wopä'än. Ko ja' möjä'äy ojts jam tökjöntum ja't ka't ja' önä'äk na't pön jötnö jap na't ja' jötö töjknötö tipx tötsjetp.

Ko ja' önä'äk ojts jä' pötsömnöta jap tipx tötsjetp tö na't tökats'köjxnöta jötö'n ja' mijx jat ejxtöm xöjö'n jöts ja' kiix ejxtöm pojö'n, nets ojts nöjxknöta jam tsäjpjotp, tu'uk

köno'ok nööjn jöts tu'uk koots. Jötö'n kömötotöp ko y'öxök'ata ko ja tet ömøj o'oktiy tunta.

El venado

Masatl

Nawatl

Se siwatl nochipa iwan mohmostla otlakiwalchiwaya iwan tetlamakatinemi, okipiaya chokomeh: choko iwan tako.

Seme omoilhkeh kokeneh:

—Matikonistlakokah akin kitlamaka tlamohmostla yawi innantsi amo okinnestiliaya. Konemeh oyahkeh okikuitlapanikxitokakeh, okitatoh kitlamaka yen tlahtoani, oyen masatl, itlanpa se tepexitsintli wetetika.

Mostlatika omotlatlalwihkeh koneme:

—Matikonkitskiti masatl.

Iwan ihkon okichihkeh, okikixtilihkeh ichikawalis, okixipehkeh iwan kuetlaxtli okiihtsonkeh iwan okikettewakeh, inakayo inchah okiwikakeh; okiihtohtahsikeh innantsin:

—Timitsmokwalikiliah sikin nakatl.

Innantsi amo okikma tlen nakatl, opehkie kitleiwatsa tliko iwan omotlalihkeh tlakuah. Elihtika se tototsi opehke tlakuika kaltempan:

—Wel welik motata inakayo.

Nana amo okuanamik iwan otlanawatti.

-iXikewitakah tototsin! ¿Tleka kiihtowa? "iWel welik motata inakayo!" iNech awilowa!

Choko tototsin okimokti, niman omotlalihkeh inantsi inaiwak, inin otestewak iwan tlaxkalli okikuelpacho panpa tlakuas tlahtoani ini ayakmo okyoltok. Konemeh okseme

omotlatlalwihkeh:

—Matikonistlalokah tonantsi. ¿Axan tlen kichiwas?

Okikuitlapanikxitokakeh iwan kiistlakohitiwih, okitakeh kinottih tlahtoani iwan yeh amo otlanankiliaya, ihkon iniwak motokihti, okitlasohlahpalohtehkok, iwan sanwel inamiktsin omoketsato:

—Okitlahtlasohtlaya, okinakastlaxkallo, isan elihki owitsito!

Iwan omomokti, okiihxitiaya iwan okistikiskeh miakteh okuilimeh:

Xikohteh iwan kuawitsomeh, okenkeh iwan siwatl okiminkeh, keh onpa tlalewak, siwatl omalla iwan opehke motetemilowa itich sakayo, san ken okualtik omotlasato iwan opehki tlakuika:

—Masatl, masatl, kampa tinemi,

mopanpa, mopanpa tlahko sakayo

nichokatinemi.

Konemeh otsikuintikiskeh iwan omotlaatitoh akawalla, satepan oyahkeh inchah iwan okonantikiskeh: choko tlikowitl, takko tlikonextli, iwan ilwikalpan omahkokeh, tlen okimantia tlikowitl omokowpki totahtsin, tlen techtlawillia nochi tonalli, tlen okimantia tlikonextli omokowpki tonantsin, tlen yowak techtlawillia.

Siwatl san ken okualtik oehkok ichah konemeh kinnotiwits, keh amo okinankiliayah, opehke kintemowa okintsahsiliaya okalyawalo iwan nion kanpa okinmahsik; ihkuak totahtsi okittak kintemohtinemi, okualtlamochilli: se ehkowastli iwan se mekatl, tlen ipan tlehkos panpa inwan mosepanyolchikaiwati, nimantsin siwatl opehki tlehko iwan kampa yo ahsitoka, totahtsin okitsontek mekatl iwan siwatl omotepehxiwi iwan omotlaltoktehhok iwan omokopki ayotochi, tlen tlachkuatinemi, iwan ihkini otlakuikatehhok:

—Nochipa onimitstsiliaya, nimokopas ayotochin, nikalakis itlanpa tlalli, nikisati kan tikokochi.

Xochipitsawak noteyolia

kualani monanantsi

tleka amo onia

xiktlalli se kontsin mayamania.

Itlampa se tepetsintli

kampa xochitl motekpana

onikittak se ichxpokatsin

noyolotsin kitilana.

Masatl, masatl

kampa tinemi

mopanpa mopanpa,

tlahko sakayo nichokatinemi.

Nochipa onimitstsiliaya

nimokopas ayotochi

nikalakis itlanpa tlalli

nikisati kan tikokochi.

Masatl, masatl

kampa tinemi...

Onechchilli nonantsi

manikolollo miak xochitl

manikolollo miak xochitl

panpa teotl teopixkatsintli.

Masatl, masatl,

kampa tinemi...

Niwalewa tsonkoliwhkan

nikiwalmana nochotana

oniknamik se ichpokatsin

ika ipayo nechixtilana.

Masatl, masatl,

kampa tinemi...

Se sitlati pepetlani

se sitlali monestia

tlayinelli tiichpokastin

tleka timoixtlaatia.

Masatl, masatl,

kampa tinem...

La invención del temascal

Temaskalchiwalistli

Nawatl

Se siwatsintli tlen ochanchiwaya itich se sakakalli tlaihkapá. Se tonalli kanpa okiski  
omotlakotltemolito tlahko

ohtli okinmahsik omeh wehweyi iwan kualtsitsinteh totoltemeh, omokuitewak, okinmahkok iwan okinmowikilli ichan, okintlalihtahsik ihtik itsohmetana, onpa okinmilka, opanok meestli iwan se tonalli okikak ichokalis sikimeh seliktsitsinteh konetsitsinteh, omokuitewak iwan omotlello okintemoto sentil kalihtik, kanpa omoketsato inawak itsohmetana, okikak ihtik walewa konechokalis, totoka okintemowi otlamatemo ihtik tanahtli, okinmahsik omhe seliktsitsinteh iwan kualtsitsinteh konetsitsinteh se chokohxiotsin iwan se takohxiotsin. Okiilnamiktikiski nonihki: tlen ihtik inon tanahtli, yo kiwika tonalli okintlalihka omeh tekuisteh iwan kanpa okinmittak tototekalotl.

Okiyehyeko intich inon tekuisteh tlen okinmahsika, oyolka inon pipiltsitsinteh tlen okiyolchikawakoh.

Ihkon opanok miak kauwitl iwan konetsitsinteh ika innan inewitlawilis, yo wehwehtsitsinteh opehkeh kitlatsintokiah innan, kanin oyaya panpa mohmostla okisatinemia kiwikatih tlakualli. Yehtsin okinnankilli:

—Niktlamakatinemi masatl Juy.

-¿Iwan akini inon masatl Juy? -konemeh okinankilihkeh.

—Yeh nomehuantsitsinteh inmotah, ihkino niktlasohtla iwan niktlamaka.

Konemeh omotlatlalwihkeh iwan mostlatika innantsi ikiikxitokakeh, okittahsitoh kitlamakatok, yen masatl, wetetika itlanpa se tepehxitl. Omokopkeh inchan motlatlalwihtiwiitsih mostlatika okseme mokopaskeh; kikitskiskeh iwan kimiktiskeh iwan ihkon okichihkeh, okixtilihkeh ichikawalis, okixipehkeh okiihtsonkeh in kuitlaxtli iwan ihtik okikalakilihkeh xikohteh iwan moketika okikahkeh itlanpa tepehxitsintli; inakayo okiwikakeh inchah, okimaktilihkeh innantsin, amo okilihkeh tlen nakatl okikualikiliayah, okitlaati ikpak itlikuilla iwan mostlatika okitlakualchi, otlaxkalmanaki, in eyente otlakuahkeh, iwan oyahk masatl okitlamakato.

Konemeh kanpa okitakeh innan oyahka, okiyehyekohkeh kichiwaskeh se tekalli tlen omonehnekiskia panpa maltiskeh, opehkeh kitemowah tetl, sokitl iwan tlapixtli iwan opehke kichiwah totoka, omosepanpalewihkeh chokotsin okitlaliaya tetl iwan oksiki tlamantli iwan takotsin okitokiltiaya, tlen okinehnekti, ihkon okitlamihkeh inkaltsin;

axan okipixkeh se tekipacholistli ken kitokayotiskeh. Takotsin otlahito.  
Tiktokayotiskeh temaskalli chokotsi okiyekselli.

—Iwan okiihto tlamotekitis panpa totonik maitlistli, kipolowa tlixiktli panpa ikonpa se kitlatlatilis iwan nimantsi choko okichiuilli.

Otlatlatihkeh ika awakuawitl, okiketskeh pahhatl ika axokopa iwan sakoko iwan atsintli okipoposotskeh. Ihkuakon oehkok innan nochi omihpitske xikohteh okiminkeh, konemeh omomoktihkeh iwan okitlahtlanih:

—¿Tlen otimochi nonantsin?

—iXikitakah!, amati akin okimiktito in motahtsin.

—¿Akin tota?

—Yen masatl Juy, amo yo nonkimateh, ompa xikohteh onechkitskihkeh yo onechmiktayah.

—Xikitta nonantsin, papa tisewis iwan tipahtis, ximotima ihtik temaskali tlen otikchihkeh, xikalaki; ewitiktli iwan pahhatl xikmowikilli iwan tehwan tikteekaske in atsintli.

Siwatl omoxipetso iwan okalak ich temaskalko, iwan kemen konemeh amo okimatiah tlatemaskeh iwan siwatl motimas, okikopilihkeh miakatl kakalotetl tlen okatkah tlixiktla iwan siwatl onpa oihyomik, kanpa okitakeh inon konemeh omomoktihkeh, mikki okixtihkeh iwan okikalakitoh tlixiktla panpa matlatla, satepa okixitinihkeh temaskalli, takotsin okikontewak siwatl itlikonexo iwan omahkok ilwikatk; omokopki meetsin, iwan choko okonantewak se awatlikuawiti iwan nonihki ilwikalpan omahkok omokopki tonaltsin.

Ipan inon ixtlamachilistli, panpa motekitiskesh temaskalli se mopias iwan ok axan kahki se kohkoltlahtolli, tositsin ipan powi, nekan tlen omoixpoliwilti ihtik; iwan motenihtowa achtoh tla se kitekitis panpa moyolkuis totlakayo, panpa okachi yehwan mixihkeh inpan powi, tlen yikin omopalewihkeh, panpa ihkon moyolkuiskeh:

Sitsin de mi alma, moixko tonpanoskeh, tehwatsin techmomakilis, nikan xikmomakilli: achtoh yehwatsin ikonetsin iwan satepan tokonetsin, masewi, mapahti, moixkotsinko tikon pahtihtias moixkotsintli; xikmomasewi se copahtsin, xikmoselilli se kopalli, se kafentsin xikmoselilli, tehuatsin moixko tonpanoskeh, nikan tikonmomakiliskeh, nikan yehwatsin ikonetsin; tepitsin tikontotonihtiaskeh techmotlapohpolhwihtia, tehwatsin otitlahyowi topanpa, tehwatsin nikan motxkotsintli tonpanoskeh, tikontekan atsintli tikmomakiliah atsintli tositsin de mi alma.

Nuestro padre creador y la señora del temazcal

Xitná lanki ta iva yó

Tu'un savi

Sáa nì ndo'o iva yo, xi'in xitna lanki chee, kivi kìxa'a iva yo, nduku ra ndachon koo ku ndoo yo, uñimi, ta nì xini so'o ra, xitna lanki kumi ñá, ñii tinduu i'va, ña kí'in ku'va ñá uñimi chee ta nì nduku iva yo, ndachon koo, ki'vi ra noo iyo ñá.

Ta nì xaa ra noo inakaa ñá, ná kata ñá yu'u takuii jaan nì xaa ra nì kasa va'a ra, ñii kuxun lo'o, ta kìxa'a kuun ra iño ña, ta sáa nì ka'an ña.

—Ndachon kue'e nì kúu tikon yo'o —káchi ña su'va.

Kua'an nda'a ña, un koo ña'an sáa kúu ra xi'in ñá, kuun ra ñá, un kuvi, kuvi ñá. Sáa kìxa'á, xaa nini ra —ndachon koo noo ki'in yo, tinduu i'va ña yo'o —ka'an ra.

Sáa nì ndasa lo'o xi'in mii ra, lo'o su'va kaa tikua'a lo'o nì ndita ra, takuii yatni noo ñá jaan.

—Vai ndo vi kita un tikua'a —káchi ña.

Ni ná ki'in ñá ra nì ná tisuku ñá ra noo xìyo ñá tni ta na ki'in ña kua'an ñá xi'in ra, nì xaa ñá jaan, ni kaya ñá, ti xi'na valí, nà ka'yi ña ka'a xìyo ñá, nà ka'yi ñá si'ndi xa'a ña, ta ki'in ñá, na xaa ña noo na valí, kuati vali se'e ñá.

Ndoo na ve'e, na xaa ña. Sáa kì xa'a ñá ka'an ña xi'in na.

—Kuachi nì kaku tna'an ndo— káchi ña xi'in na.

—A sáa va naa —káchi na.

Nì xaa ñá jaan, kasa va'a ñá soko lo'o, nà chika ñá, iva yo, ta kee ñá kua'an ña sikuixi ñá yii ña, na kaa yuku. Jaan nì xaa ñá xixi ta jaan tni. Na ndiko ñá nchaa ñá, nà kaa iva yo xaku teé ra soko jaan, ná kaa ra. Sáa ka'an ña xi'in na vali jaan.

—A un va'a na sikuiko ndo tna'an ndo kuachi, xaku ní ra —káchi ñá.

Sáa nà ki'in ñá iva yo, chichin ra kandika ña. Sáa tuku inka kivi yo'o, kita ñá kua'an ña sikuixi ñá yii ña.

Sáa nì ndaka tno'on iva yo na kuati vali jaan.

—A un xini ndo ndaa inaka tinduu i'va si'i yo ná ku siki yo —káchi ra.

—Xini va ndi, kúu na vali jaan.

Nì xa'an na, titno skina jaan, iin ñii kisi xitava naa ñii tinduu i'va. Kìxa'a iva yo. Sikana re, komi titno skina uñimi. Ta vitni, vitni, na chituvi re, na chika va'a ra kisi jaan, ta tuku ni ndita ra ini soko xaku téé ra.

Ncha tuku ñá.

—A un va'a ná sikuiko lo'o ndo tikua'a yo'o, xaku ní ra —káchi ña.

Ná ki'in ñá iva yo sindiko ñá ini ra. Sáa tuku inka kivi yo'o, kita ñá kua'an ña, sáa ni tnundaa komi ichi tni, sáa na tnii ñá iva yo. Tna'an kivi inaka tinduu i'va jaan nda'a ra, ki'in ku'va ra uñimi nchaa ñá sáa ni ka'an ña xi'in iva yo, yoo chinian yo'o nda'a un, káchi ña.

—Sáa va naa, un kundini un, ta ka'an ku'un i, yuku nduku i koño kuxi yo —káchi ra xi'in ñá.

Sáa na ki'in ñá tinduu i'va jaan nda'a iva yo. Ta kita ra kua'an ra nduku ra koño jaan. Sáa nì ka'an xitna lanki xi'in ra.

—Un ku'un un kichi kua'a, koto ka kani un iva un, kichi itni ku'un un —káchi ña xi'in ra.

—Va'a va —káchi ra.

.Kee ra nì xaa ra kichi kua'a na ki'in ra kua'an ra.

Nì xaa ra tni.

—Na'an xina ki'in xikuaa ku xito —káchi ra.

Ñii ra yuku jaan, jaan nì ndita chee usu, vaxi ri tni.

Ta ñii kuti ka'ndi. Ta tuvi ri, kua'an ri tni ta na ki'in ra ri, ñee ra, vii nì ñee ra ri, tava ní ra ñii ri tni, ta jaan, ná kaya ra tison, ku un, ti ndaka ku un, ti mii ku un, ñoño va'a ku un, ndaa, ndaà ka kiti xatu vali iyo yuku kan. Nà kaya ra, na tnaa ra tixi ñii jaan tni ta na kani ndichi ra tni, ta nà ki'in ra ichi kua'an no'on ra.

Na xaa ra xi'in koño jaan tni, sáa kixa'a ra ka'an ra.

—Vitni tano un koño na kuxi yo —káchi ra xi'in xitna lanki.

—Va'a va, a un suvi iva un, ni xa'ni un.

—Un suvi iva i, nì xa'ni'i —káchi ra.

—Va'a va.

Sáa tano ñá koño tni, xixi na vali jaan, xixi na tni.

Ta kee ñá chika ñá koño jaan, ñii kisi lo'o tni, ta kita ña kua'an ña yuku jaan nì xaa ña, sáa kixa'a ñá kana ñá na'an na ki'in xikuaa ku xito —káchi ña.

Sáa ka'an ña kua'an ña, ka'an ña kua'an ña un koo rí ndita tni. Sáa nì xaa ña, kaa ñii cheé indichi, sáa ni xa'no ña luku tni, ta nì suku ñá tixi ñii tni, nì kikoo, ti mii nì kuun ña'an rí tni sáa nì tuvi ni'ni ñá, kua'an ña tni, sáa ni káa, ndi'i kuiño ñá.

Sáa nì ná ki'in ñá, nì xakin ñá xa'a nà xaa ña, ndatno'on ñá xi'in iva yo.

—Ndachon nì xa'an un nì chika un, tno'on xini iva un, ni kuun náku ra yí'í —káchi ña.

—A sáa va naa, un ku ndini un, ta ka'an kuti, kasa tatnan i yo'o —káchi ra xi'in ña chee.

Nì kasa va'a ra ñi'in tni ta nì ki'vi ñá ñi'in jaan, nì kaa ñá tni.

—Yo'o kuna kaa un ñi'in yo'o —káchi ra xi'in ñá, sáa ki'in ra, ta xa ndási, yu'u ñi'in, sáa kua'an ra.

—Un kuku un sáa xi'in kue'ee, ná kaa lo'o.

—Va'a, va naa kaa va un —káchi ra. Na kasi ndi'i ra yu'u ñi'in tni.

—Sáa koo un kivi kaa, kivi ku'un yo'o kuna kaa un —káchi ra xi'in ñá.

Ta ná ki'in ra na kuati vali jaan, kua'an xi'in ra chee.

Sáa ta ndi'i va ña nda tno'on, xa'a xitna lanki.

El Señor 'Anjel y el cocodrilo, el xut y su hermano

Te jch'ul abat sok te x-ayin, te xut sok te sbankile

Tseltal

Jun k'aal jtul jch'ul abat bajt' ta nuxel ta muk'ul ja'. Chawnax la yaiy k'alal anitot yu'un muk'ul chanbalam. Kajik ta kera, ja'nax maba ju' skolteyel sba ora te jch'ul abate melel maba yich'oj-a te stujk'e. X-ayin yilel te chanbalam nitot yu'une, schebal yakan sbik'ojbeyix-a te k'alal k'ax koj't' pay ta sti'il muk'ul ja'.

—Koltayawon —la yalbey te jch'ul abate.

—iMaba stak' koltey jba, melel maba kich'oj talel jtujk'!

—Tanetan bael ta jna sok ich'bon talel-a. Sujaba.

—Ja'nax maba jna' banti xjil te anae.

—Ilawil, ya kak'bat bael xejt'uk te jk'ue, jich ya stak' xk'oat ta jna.

La yich'bey bael te xejt'elal sk'u' jCh'ul abat te paye, jich ajul ta sna. Muk'ul ch'uch' te yinam jCh'ul abate; ak'bot bael te tujk'e albot te manchuk ya sjol yile –sok te manchuk ya stuuntese.

Sujt' bael te paye jich la yak' te tujk'e.

—iK'ax wokol awal! Nak'aba: Mameaju'siteyon; jok'a lum sok nak'aba le'a jich maba staat yip te jtujk'e.

La sch'ik sba ochel banti la sjut lum te paye. Ja'nax maba la sch'uun, la sju'sitay te bina spas te jch'ul abate, meel yot'anax sk'an yil te bin ut'il ya stsak sba sok te x-ayine. Lajnax yot'an st'omesel stujk'-a te jch'ul abat k'alal k'otsletnax ch'ay koel te yaj skontroe, meel yip chawuk yich'obey te stujk'e.

Yo'tik into, te jmantik jch'ul abate Chawuk sbiil. Laj te ch'in paye. Stsok'ok'etnax ajil stsotsil meel taot yu'un te bina t'ome.

Kalal bajt' yak'bey wokol te jch'ul abate bakuben la sta te pay ta sti'il ja'. La sjujch'iy jich la scha' kuxes. La yik' bael ta sna yu'un jich stojbey-a te skolteyele.

—Jo'o, mayuk bi jk'an —la yal te paye— meel la acha'kuxesonok.

—Lek ay, teme maxa ak'an atojole, nujbinan sok tuluk te jnich'nabe, jich ya jnialat-a.

Chan jtulto te snich'nab te jch'ul abate: Sme' Ixim sbiil te jtule, tsajnax te stsotsil sjol sok pasbil ta mats' te sk'u' spak'e; te yane, Sme' chenek' sbiil, ijk'al ants sok ijk'nax te stsotsil sjole; Sme' Bojch' biiltesbil te yane, sakil ants sok sepelnax te yelawe, te yane Sme' Ch'um sbiil, tsajtsajtiknax stsotsil sjol stukel.

La sk'eluy schantulal te paye ja' la stsa te Sme' Ixime. Nujbinik, cha' jtul yal snich'nabik la staik.

Mayukix mach'a sts'unix ixim ts'in-abi, te antse yot'anax yakuk spasbot sk'al yu'un te smamlal jichla xwe'a te yaltake.

—Te jo'one, maba nojpenojon ta at'el. Sok mayuk bin spas palta awu'un, meel spisil kak'obat te bin xtuun awu'une.

Maba sk'an sjam sk'al te paye, k'ax bayal sch'ajilal. Juju-ajk' wulwonax te antse, meel yot'anax te yakuk snop ta ts'un k'altik te yaltake. Maba la sk'an stukel te paye.

—¿Bin yu'un ya ak'an jpol te te'eltike? Te jo'one maba k'aemon woklajel yu'un sleel jwe'el. Mayuk bin ora jmilojatik ta winal ¿Bin yu'un ya ak'an jts'un te ixime?

Jujun ajk' ya yayik kera yu'un. Jich ch'ojot jilel te antse meel te paye maba la smulan te wulwonax ta sk'anel k'altik te yiname. Sujt' ochel ta te'eltik mayuk bi ora sujt'ix talel ta sna. Ora into ya yelk'an swe'el jich maba ya xlaj ta wi'nal-a.

\*\*\*

Stukel ajil sok yaltak te sme' ixime. Bayal mel ot'an k'ax yu'un. Te sba yale la yal:

—Maxa amel awot'an, ya jpas jo'on te k'altike.

—K'ax tsaelato.

—Jo'o, muk'onix, ya xju'ix ku'un te at'ele.

Te xute, la sjak'teluk te k'ope:

—Ya jkoltey ta at'el te jbankile.

Te bankilale maba sk'an yich' koltayel yu'un te yijts'ine: wokolnax ya xbeen meel nojemnax ta ch'in chanetik te yakan, ejch'enajemax te yelaw sok stsa'tsa'tiknax te site.

—Ya xk'exwon teme sjuinon ta beele —jich yalbey sme' te bankilale—. Maba ya stak' xbeen, ya sch'aybon jk'aal. Maba ya jk'an yilonik sok, lijk'emnax sjol yakal yalel bael ta be.

—Ya awik'bael ja'nanix-abi, achebalik x-at'ejatik —albot yu'un te sme'e.

Ta yan k'aal ba spasik te sk'alike. La sts'ap yawte'alik ta yanil te', ajk'nax kajik ta yalel te te'etike, te akiltike, aynax yu'el yilel te awte'ale. K'alal laj yot'anik ta at'el sujt'ik bael ta snaik.

—Bayal at'ejotik —la yal te bankilal-. Maba jk'an te xcha' sjuinon bael te xute, ja'nax ya sch'aybon jk'aal.

—Maxa awuts'inbon. Ma smuluk te jich atal ta balumilale.

—Maba ya jk'an jkanantey jo'on. Teme ay bina la stae mame ja'uk jmul. Maba ya jk'an jmaliy ta bebetik melel k'ax k'un ya xbeen.

—Sche'balik cha' sujt'ik bael ta k'altik ta yan k'aal. K'alal yakalikix sujt'el talel-a te bankilalile la sbalch'un koel ta jemel te yijts'ine. K'alal ajul ta sna, jojk'iybot yu'un te sme'e:

—¿Ants'i te awijts'ine?

—Jil ta be, k'unxanix xbeen.

Patilto jul te k'oxe ejch'najemxanix ajul.

—¿Xut, bin la apas?

—Ch'ayon koel ta jemel la yalbey te sme'e —la smukbey smul te sbankile.

Cha' lok'ik bael ta yan k'aal. La schajpan bin ut'il ya stak' smil yijts'in k'alal yakalik ta at'el-a te at'ejibaletike. Lajnanix skotbin ts'iin, ora into la xoj ochel ta spejts', pets'el la yijk'tey le'a.

Neelajnanix bael ta sna. Patilto jul te xute, la skux yot'an jich akol yan welta.

Cha' lok'ik bael ta yoxebal k'aal. Lek ayix-a te xute. Maba xk'ot ta yot'an te sbankil te bin ut'il ya xcha'kuxtel te yijts'ine. “Yaniwan jsesan sok te jmachite”, la snop.

K'alal la sta sk'aalel te ya xcha' xlok'ik baele te xute la skanbey oxlajun bij sbak' tunim te sme'e.

—¿Bistuuk awu'un?

—Yato awil.

Yakalikix bael ta k'altik- te k'alal la sjip moel ta sni' te' te sbak' tunim te xute; k'atbuj ta yakoal xux. Jich achiknaj talel te chab ta balumilal.

—Bankil, ¿bina meto? Ma jta ta ilel melel bayal stsa' te jsite.

—Ako ki.

—Ya kich'beytik bael te jme'tike.

Jich amoj ta te' te bankilale, jil ta smaliyel ta yanil te' stukel te xute. K'alal la sta te ako te sbankile, jajch' slo'el chab stukel.

—Bankil, ak'bonok te chabe —la yal ta k'ank'onel te xute.

—Maliya, matobal jlok'eso. Jich bit'il te jo'on mo'on talel, jo'on neel ya jlo'. Maliya atukel. Te bankilale yakalnax ta slo'el chab stukel.

—Bankil, ak'bonok te chabe.

—Ila te chab bo k'a tsa' sit —ja'nax ya sch'objbey koel te chabek' smats'ojixe.

La sts'ob spisil te chabek' te xute jich la spas koj't ba, ja jich yu'un ya skuyik te bats'il winiketik te talem ta chab te baetike.

—Ch'objbonxantel koel te chabe.

Chabek'nax xch'objbot koelxa. La spas oxkojt' baetik te xute sok la sk'anbey te yakuk sjok'beyik yisim te te'e. Maba la sch'uunik, meel mayukto sbakel yeik-a. La spasbey sbakel ye sok jalal: La yak'bey cheb sbakel ye ta kajal sok cheb ta alan. Jich kaj sk'uxbeyelik yisim te' te baetike. Jich yu'un te k'atbuj ta sweel baetik te yisim te'e.

—¿Bek-abi xut?

—Ma jna', ch'objbonxantel-a te chabe.

—Mayukto jlok'eso, sok yakontonax slo'el te yane, maliyanix.

K'alal laj yot'anik ta sk'uxbeyelik yisim te' te baetike, yal koel te te'e.

—Cheb welta la ak'an amilon milon jtukelnax la jcha'kuxes jba —la yalbey sbankil te xute—. Teme ay awu'eluke, ya stak' akuxesaba-uk; teme maba ju' awu'un ts'ine, yame xk'atbukat ta chanbalametik-abi.

Sujt' bael ta sna stukel te xute.

—Talonix.

—¿Ants'i te abankile? ¿Bin yu'un te ja' neel ajulate? ¿La acha' atsakabaik?

—Cheb sujt'el la sk'an smilon te jbankile: ta sbabial ta sjipon koel ta jemel, ta sche'bal pets'elon jilel ta spejts'. Mayuk bin la kal yu'un, melel cha'kuxon. La staix-uk. Maliya, ya xjul ts'iin.

Kaj ta ok'el te antse.

—Maba sujt' talel teme x-ok'ate. Kunik, ya xba jlejtik talel. Leatel junuk almul ixim sok ich'a bael jobinte'.

K'alal ak'otik, oxeb welta la smaj te jobinte'e. Bayalxanix chanbalametik lok' talel ta te'eltik kajik ta we'el ora. Cha'oxkojt' la staj ta tsakel, yo'tik into ja'me te chanbalametik stak' yich' bolel ta nanatik jich bit'il: —Chijetik, tat wakaxetik, tentsunetik, me'mutetik —chanbalametik te k'aik ta kuxinel ta naetik. Te chanbalametik te maba la yak' sbaik ta tsakel, kuxinemikto ta te'eltik, jich bit'il te: te'eltik chijetik, balametik, te'eltik chitametik, uchetik, kojto'ometik, chuchetik. Ja'me k'atbuj ta chanbalametik te bankilal alaje.

Yanax smel yot'an yu'un te ants bit'il ch'ay bael te sba yale.

—Ya xlajotik ta winal, mayuk mach'a ya spasis te k'altike. Te ja'ate, tsaelat-to.

—Maxa amel awot'an. At'ejon sok te jbankile sok la kil te bin ut'il la spase. La', ya kak'bat awil te bin la jpastike.

Jich bajt'ik sche'balik ta banti at'ej te xut sok te sbankile, ja'nax maba chiknaj te at'elile melel cha'ch'iemix-a te te'etike.

—Kajual mayuk bi la apasik ki. Ya xlajotik ta winal —la yal te antse. Sajt' bael ta sna stukel.

—¿Bin ak'ax le'to? ¿Mach'a la stub te at'elile?

Lajnanix sts'ap yawte' te xute, ja'nax maba kaj ta yalel te te'etike. Ayniwan mach'a la yixlan te at'ejibaletike la yal. La smaliy yil teme ay mach'a ya yixlane. K'alal asajt' bael,

la stjaj koj't' ch'oj.

—¿La awil mach'a la scha' kuxes te te'etike?

—Ma' jna'. Ch'inch'oniknax ja'nax maba la jta ta ilel te mach'atike. Mayuk jsit awile, wokolnax ya jta te jwe'ele.

—Teme ya akolteyon ta skanateyel sok yilel te mach'a x-uts'inwan, ya kak'bat asit.

—iJichuk! Ya jpas te bina ak'anbone, ya xjilon ta kanan.

Ta sjuch'il taj la spasbey te sit ch'o te xute.

Ta yan k'aal la yal te ch'oje.

—Ja'me bajk' te t'ul, tsu sok te x-umane; ja' ya yixlanik te bina apase.

—Wokol awal. Ya jnak'ba ta smaliyel, jich ya stak' jwokoltes ta koj't'okojt'-a.

Ta sti'il k'altik la snak' sba te xut jich la smaliy te chanbalametik la stikuntel te sbankile. Cha'oxpejt'xanix te'etik chexel ta lum-a k'alal k'un k'unax lok'ik talel te chanbalametike. Yakalnax ta ajk'ot lok'tel te t'ule sok te mute yich'oj talel chik'pom.

Jich kajik ta yalel:

Cha' jajch'anik te', cha' jajch'anik ak'etik. Te ja'exe maba amulikuk te ¿Bin ut'il te xka'k'atike? ¿Mayuk swentail te bin ut'il ya sk'an schik'atike? ¿Bin yu'un jawalatik? Cha' jajch'anik te', cha' jajch'anik ak'etik.

Jich cha' ch'iik talel te aketike. Oranax lok' ta banti snak'oj sba te xute.

—iLa kilatikix! ¿Bin yu'un ya apasbonik jichto? ¿Bin yu'un ya amukbonik te kat'ele? Maba ya xtuunix te kawte'e, yananix sk'an at'el-a teme jk'antik jwe'eltike.

La stsak te tsue, la smaj ta sjol. Ja' jich yu'un te yaxubenax yilel te sba sjol sok tsajnax te jujun mejch'e. maba xju'ix yu'un wilel sok te k'alal xk'ajine ya yal k'ux jol. Spisil ora xk'ajin te k'alal ya yich' pasel te k'altik ora into. Wokolnax la stsak stukel te t'ule, skaj te tulanax la snitbey te snee kok'lok'el yu'un. Ja' jich te jet'el ya xnak'aje meel ya smuk te bojbil snee. Ja'nix jich la smajbey sok la xet'bey te sni'e.

Sujt'bael ta sna te k'ox, jich la yalbey te sme'e:

—Me' yame sk'an te k'ejel xbootik ta kuxinel meel te le'toe maba jtajtikix jwe'eltik.

Lajnax slok'estel ste'el sjalab yu'un te antse la spas ta tejk'abal. Neel amoj te xute k'atbuj ta k'aal. Sajbto sk'ixintey te balumilale. Patil amoj te antse, k'atbuj ta u stukel. Maba xtiletnax stukel meel abaknax ta mats' te yelawe, skaj te bayal ok' ta lum k'inal.

Traducción de Manuel Bolom Palé, Tenejapa, Chiapas.

El nacimiento del maíz

Tiu nuiwax+ 'ikú

Wixárika

'Ikú muti nuiwax+ Parik+ta ta teteima, ta kaka+ma memu nuiwax+ Parik+ta.

Ta teteima, ta kaka+ma memu nuiwax+ Haramara tsie 'anuta+ye. Muwa meta mat+ meniuye 'enieni yunait+ kiekari kera hek+arek+ yu nait+ meyu 'enieka 'auxuwimexa meye marix+ kiekari. Mana meyemareka hutarieka memuyu 'eni hakewa meta hek+arekekai kiekari memenati k+ haramara tetsie ta yeta, muwa metamareka naime mete 'u nuiwit+a.

Muwa mutake ta tei Kúkuru niwetsika, teiyaya '+imari niwetsika parik+ta xewit+ 'ikwa timaikai xeik+a 'iku m+ka xawekai.

'Ariké tsar+ mikaxei memiti nawat+k+. Teuteri mete 'uti nawat+k+ Watakame manukatei. Waruye 'iwawiyat+yeikakai muwaruta xexeyakai me xarikeme waruti 'iwawiyax+, hakewa 'ikú memeye t+k+kai, m+k+ mete he h+awekai kename Parik+ta.

Wa hamat+a met+a 'uyeta, waniu me mek+kai t+karik+ kutsukaku karimuxieya mema k+mix+a kau nieret+ mat+a kets+ tiuyani, mana waniu muyuku hayewax+.

'Aix+ kwit+ '+y+me teutereyu yu mait+ 'aix+ tiu nierix+. 'Arikeke kukurú tewiyari mei wit+x+, mu tawí, 'ixeyakaku, muwa meukamiekai, ki waniu mayexei met+a yu 'ax+kai muta 'a kiekame muta h+awix+ rewit+ kiekame ke 'ane 'ikú ke 'it+ariene 'ayumieme ku y+ane.

‘Ikú watei tiwaruta h+awix+ x+ka xewit+ y+nekait+ni ke heyaníké Watakame ‘utua.  
‘Ana ta matsi Watakame tiu ‘eri: “‘Ikú neke xeiya ‘uká ne m+wit+t+arie tita nereimini”.

‘Ukari meneyu ‘auxuwime t+kait+ni ‘ikú teuterixiyari: Wa kutsi ti tewakai Hayuama, harrieya titewakai Saulima, waut+amaka ti tewakai Sayula, wa ‘+t+a m+k+ titewakai Tusame, kwí nat+me ti tewakai Taxawime.

Wa teí yunaime waruti ‘iwawi xewit+ kay+nekai hamat+ana meyani, ‘auxuwirieka ke wakutsi muta y+nekax+a, m+pa+ wa teí tiwaruta h+awix+, ‘axa pekawareyurieneni.  
Wa teí tiku niukani:

—Tam+ts+rí peita ‘at+ame pariya pamanukakení muwa neyu mawá. ‘Ik+ muka het+x+ni, m+ka he xakwitsani, ‘auxuwime witari ‘atei xeik+a reku ma+wani meita mawiri waniu xeik+a y+rarieya paapá t+rixí ‘auxuwime ‘ipa+ xeteiye wit+ni , ‘auxuwi witari hauti neyu ‘ata xewimerieka ke kaneka t+xim+k+, kate pim+k+ rix+ari ya teutimiem+k+.

Me ‘uta ‘ax+aka yu kíe pariya muta wewi mex+aima muwa meitaye, m+pa+ tiu hek+arix+ ‘ikú.

Yupariyata m+ti xe+riekai yuawime, ‘uta m+ti xe+riekai Saulima, yutsata m+ti xe+riekai tusame, hix+apa m+ti xe+riekai Sayula, ‘ix+apa m+ti xe+riekai taxawime.

M+pa+ m+tiu hek+arix+ ‘ikú kiekari.

\*\*\*

Watakame teyaya kiitá meuta nierix+ meyuyeh+a hakak+ kwí mam+y+akai kayumait+! ‘ikú mutit+kix+ muka xakwitsax+, tiupí, meteukwai, ‘ikú me xeiya+ menak+né.

Niuti watakait+ni maya ‘axekai Watakame niuka ‘etsakait+ni. Naurieka witari me ‘uti huut+ Watakame Tuamuxawi tini ‘uximayakait+ni muti watax+ muka ‘e teyaya yu mu ‘e pa+ tiniuti h+awet+yani:

—‘Ek+ xeik+a pekati pit+ neri nekani ‘uxeni piyak+ ‘a ‘ukiyari katini ‘uximayaka.

‘Uká ‘Ikú ‘ana tiniu neweni, mu ‘eya ya reiweiyakai Watakame ni mayanekait+ni heiwa kwinierenet+ waxatana yu niwé tek+a meuka nierix+.

Tuamuxawi teuteri yu wa+ka maniwaka wit+nekait+ni, mati nuaka neyani yu kíc meta ‘a yu mu ‘e ra h+awet+:

—’A ‘ukiyari yu waxata katiniware ‘uximayatsit+aka pekwati pine x+ka wa ‘at+ani títa mete kwaní.

‘Uká ‘Ikú yatiuta h+awariek+ ‘ikú wayet+k+ka niuka xakwitsá: ‘Ikú mutikwa tsíe. ‘uká niuka h++né nait+, muka t+xix+ tsiere xuriya xeik+a neuyenet+yaní.

M+k+ yuk+mana niyu t+x+kait+ni.

Mu ‘eya mi xei nita ‘imaiya tiu hayewax+ mu ‘ella tiniuti pit+yani. ‘Uká kitá xeik+a meuta miekai tawarie m+ka wayat+a, k+naya taikai mu núa kita meuha mita t+mai niuya mawekait+ni ‘ikú ki xeik+a yak+ niuwekait+ni. Yu tei muta ‘iwawiyax+:

Kewa ‘ukaratsi. Teyaya tita h+awe:

—Kitá kaneutamiekait+ni, muwa karayeka.

—Hawaik+, kepetita h+awix+.

—Netita h+awe: “Peukwatipine ne niwé teuteri yu wa+ka katini ware ‘uximayatsit+aka, ‘ek+ yu wa+ka ‘a waxata pewarekawit+nekaik+”. Muka xakwitsax+, muka t+xix+ tsíe xuriya kaneukuneni, nemita ‘imaiyax+ kita xeik+a ka neuta miekait+ni.

Yu teí niuta tieni:

—Peramait+ ‘ek+ kati ‘uximayakakekai ‘auxuwi witari kaneuyewekani xei witari kuxi m+k+ x+ari kaneyaní yu kíc ‘ek+ yaperei h+wenekaku.

Neyaní Tuamuxawi Watakame nenukuweiya kiena pait+.

Meta ‘a kewats+ p+reixei war+ka+ya munieya

Me mekutekai muwareta ‘iwawiyax+:

—Katinuawe xeniwé ne kanita wit+ximeni.

Yeyeuma yapauka pa+ metenita ‘eiya:

—H++, kani nuani haweri ti ‘anet+ tekwai taunierí ketemateuta h+awix+ takue yaxe  
he y+me’a teí re newieme hik+rix+a temani tuirikuni.

Niu t+kit+aeini naime keti pa+met+ mutixuawe ‘ikú, Tuamuxawi pa+ tiuta  
h+awarieni:

—Pemeika ‘eni takuetsi kwit+ reti xuawereke ‘auxuwime witari penei ‘enem+k+ tita  
m+retu neikani ‘im+ariyari peneti ‘utam+k+ ‘auxuwirieka ke peneika xeyam+k+.

Mat+a Watakame yu kíe meta ‘a yu teí pa+tek+h+aweni:

—Yeyeumama meitaunieme ‘ikú xeik+a mene net+kit+ani ‘auxuwime witari niu nemi  
‘eneni, mana maniere tukari ye haneni pa+ xeik+a ri.

Watakame kem+tiuta h+awarie yaniu y+ni muka ‘etsakai tupiriya keti ‘anenet+  
m+tiuti neikakai ranu hatsiyari ranuh+yakai ‘auxuwirieka maya ‘at+arie ‘anakeri ke  
‘aneneme m+t+kit+arie mana niuka xeiya.

Hik+ kiekari m+tama wixaritari ya teteniu huni x+ka tiunewienike Watakame teyaya  
yu mu ‘e katiuta ‘ait+anike ka ‘ita weiyake hik + waniu meni xuawenike ‘ukari ‘ikú me  
xuawit+awet+ tame ‘ukitsi te puka watanikeyu pa+ tetenutenukeyu.

Los dos yernos

Ta xuxán ta na ntuu savi

Tu’un savi

Sáa ndo’o ñii ta nda’vi, ta xuxan ni xa’nda chiño ra no ñá sí’i ra nì xa’an ñá nduku ñá  
ño’on noo iva ñá, ta ta kan un vasa kúndaa ini ra xini ña’an ra, chi xuxan ra, nda’vi kaa  
ra, ta ñii, ta ndaka mii ra ve’e, ta kan kúu ta, kúndaa ini mii ra chiño kasa ta kan, káchi  
ta kan, kúu ta kama tuvi ra, ta ta nda’vi kan, nda’vi ní kaa ra, xé’e jaan un vasa kúndaa  
ini ra xini ña’an ra.

Ta ñá kan nì xa'an ña nduku ñá ño'on kisa ra, nì xa'an ña nduku ñá ño'on jaan, ta tuku nì xa'an ña nduku ñá karvato la'vi nì xa'an ña nduku ñá yuchu, ndi'i ña nì nduku ñá noo ra, ta ña jaan nì ka'an ra.

—A ndi'i via kuni na kue'e, ñà xuxan jaan, nda un vasa kasa nduu ña'an ñe —káchi mii ta tata kan, su'va xi'in ñá chee. Ta ña jaan ndini mii ta tata jaan, kuyi'i ño'on ra chee.

—Koto ka kasa yi'i ña kue'e jaan ño'on i, chi un kasa kúchiño ña, kasa chiño ña, nda ña máni, siin a kaa se'e i, ta ndaka i yo'o, ta yo'o kúu ta va'a káchiño, ta via jaan kasa yi'i kutia ño'on, kua'an sa'a ka'an xi'ian, ná kue'en chi'ia —káchi ra xi'in ñá, ta jaan ndiko ñá nchaa ñá ndat no'on ñá xi'in ra xa'à ña ño'on jaan. Nda sáa tni, na xaa ña ndatno'on ña xi'in ii ña.

—Taxi va ra ña chee —kàchi ña su'va.

Ña jaan ná ndiko ñá nì xa'an ñá ndat no'on ñá xi'in ii ña jaan ku'un ra kasa chiño ra. Ta jaan nì xa'an kiti ndio'o jaan, nì ki'in ku'vá rí ño'on jaan, uxa ndava ndio'o vi kúu ña jaan, nì kìxa'a nì chi'ño kiti jaan, ña chi'i ra, sáa kìxa'á nì ka'an ra xi'in ña.

—Va'a ná ku'un i kasa chíño i vitni, ta xaa un taxi un xita kuxi i ñoo ka'ño —káchi ra su'va xi'in ñá.

—Va'a va —káchi tna'an ña.

Sáa ndiko ñá tni, sáa kee ñá kua'an ñá noo ra, nì kìxaa ña, xa yatni jaan, jaan kìxa'a ñá xini so'o ña, ndáa káxan kúu ño'on ta kisa chíño, ndáa vaa kúu ra, ndáa siso kúu ra.

“Ay dios, yoo kía koo ñà yo'o vitni, táva un vasa nani xita yo lo'o ní kúu ña, un vasa nani ña kuxi ra, a un va'a vi nì ka'an sa'a ra xi'in yo, ta na kua'a kixi kasa chíño xi'in ra ta ké'e lo'o ka yo xa'a yo” ka'an ñá.

Nda sáa tni, ta kùni'in ñá kisi nduchu lo'o ñá kandichi ñá tni, ta'ya xita ñá jaan ki'in ñá kandichi ñá, ta komi nì siso kava ñá ñe tni, ta sáa vi kee ñá kua'an ña, sáa ní xaa ña kana ñá ra.

—Na'an kuxi un —káchi ña.

Sáanixaara, ndaxaunkookatuna imi jaan, nda taxin kaa tuku.

—Vaa i nda kua'an tu na ño'on kisa chíño xi'in un vaxi'i, ta kua'a ní tu kúu ndo ño'on tuvi'i, nì kùka'an ní noo i —káchì ña su'va.

Sáa nda kuiin ra.

—Un kúndi un, takan kùxi na —káchì ra su'va, xi'in ñá tni.

Sáa kìxa'a sìkuachi kualì ra xita jaan kì'in ra ko'no ra jaan, sáa xikoo mii ra xíxi ra.

Sáa na kì'in ñá kua'an no'on ña, xata ñá vaxi ñá, ta kìxa'a tu ndaa siso kúu ño'on tuku ra, ndaa kaxan kúu ño'on ra, kisa chíño ra, nda sáa tni, ta kuandixi ñá jaan, tuku nì kutu kua'an ña, tuku nì xaa ña xa su sáa ño'on na kisa chíño na tni.

Komi kivi ta sindi'i tna'an ta nda'vi jaan ná xino koo tna'an ndaxin rá tni, jaan kìxa'a, ña xa kivi ná ka'mi tna'an ra, tuku nì ti'vi ra ña sí'i ra kua'an ña ka'an nì tuku ñá xi'in mii ta tata jaan, ku'un ra ka'an ra xi'in ña ño'on jaan, ta kìxa'a koko, “koto ka yoo kia kúu, ku ndo'o ña

jaan” xanini ra, ña jaan nì ti'vi ra ñá kua'an ña, sáa nì xaa ña nì ka'an tu ñá xi'in tu ta tata jaan.

—Ku'un lo'o un ná kuantu un xi'in ño'on kan ná ka'mi lo'o tu ta kan ndaxin chee — káchì ñá xi'in ta jaan. Sáa ndakuiin ra.

—A ndi'i ví tna'an ña koo kuni na suxan, xi'in se'e i ndini'i ku'un i, xi'in ta yo'o ndini'i ku'un i, ta via suxan jaan a xa nì xaxin kua'a ví tne'en.

—Nì xaxin va ra chee —kúu ñá.

—Aan, na koto i, ta sáa xaa i, ta kua'an ka'an xi'an kano ná kixia ku'un ndi, yo'o ku'un i, ta na ndixa tna'an kia suxan jaan, yoo kia kisee xi'in ño'on, un nda, un tna'an kùni'i, yoo kia kisee xi'in ño'on —káchì ra xi'in ñá sáa na kì'in ñá kua'an ña.

—Ku'un va tati xi'in un chee, kua'an chee, xa ku'un va tati kúu ra —káchì tna'an ñá xi'in tna'an mii ta jaan.

Sáa ndakuin ra. —Va’a kanoo —káchi ra. Sáa na ndiko tna’an ta nda’vi jaan kua’an ra, ndikon ra mii ta tata xikua’a jaán, jaan nì xaa na jaan kixa’a ka’mi ra ndaxin jaan ta mii ta xii jaan, nì xaa ra ta xikuna kaa ra, ma’ño ndaxin jaan iyo koo ra, ka’an ra xi’in ñà ndaxin jaan, xi’in ño’on jaan tni, ta ta suxan jaan, xa xika ra xa’mi ra mii ka’a ndaxñin jaan, ni ki’in ño’on kua’an ñe, ta na xino koo ñee, noo inakee tata xikua’a jaan, kixa’a ka ndini ra “yoo kia kisa ta yo’o” ka’an ra.

Na ki’in ka ra kua’an ra, nì xaa ka ra, xa jaan inakee, xa nì ki’in ño’on ñee, nda jaan ka’ndi xinia, nì xita ndi’i meke xini ñee jaan tni, sáa nì ndoo ñee indi’ia jaan, nda sáa ra nì ya’a ra nì xa’an ra kichi nino jaan, ni xa’an ra, xa’mi ka ra undaa ra kua’an ra, ná ti’vi noo ndaxin ra, ná ti’vi kua’an ra tni, sáa na ndiko ra vaxi ra, “yoo kia kisa tu ta yo’o” ka’an ra, ná ndiko ra kixaa ra tni jaan sakan ndaa kuee.

—Vai nì kixin náku i noo ndaxin ndoo yo’o, un xini’i ndachon nì kixin ná kuu i ñani, yo’o kixaa i iyo koo i yo’o, un ní xini’i ndasa kùu kixi ma’na i, ta nì kixin ni’i —káchi tna’an ra sáa.

—A sáa va —káchi ta nda’vi jaan.

Ta sáa ná ki’in na kuandixi nà, sáa na xaa ra.

—E’n ndaa lo’o un va’a ní ndo’o i ni xa’an i noo ndaxian kue’ee yo’o, ni kixin náku i —káchi ra.

Ta un suvi ta nì kixin kúu ra, kasa xini ra ka’ndi ni ndu’u ra kan.

Sáa ví, kixa’a kivi chi’i tuku na, tuku nì kixa’a ra, ka’an ra xi’in ñá sí’i ra tni.

—Ku’un tuku un ka’an un xi’in tata yo, a un koo lo’o xini nii tata na jaan, vara ña jaan ná taxii lo’o na chi’i yo, va un koo ka ña kàchi na, xi’in un, ta vara ndaa xini nii tata na jaan ná taxi na chi’i yo.

—Oon —káchi ña.

Sáa kee ñá ni xa’an ñá nduku ñá, xini nii jaan, jaán nda un ní taxi na ña jaan nda’a ña kasa noni trigo jaan taxi na nda’a ña.

—Vare yo’o kuni un ku’un un, nda chon na’an vi taxi ndia jaan, ta iyo xi’in ndi yo’o, se’e ndi yo’o, ta yo’o kúu ta chi’i ña va’a, ta ña suxan jaan vara ña jaan na ku’un ko’on ni’ni xi’ian jaan, nda kutia, ndaa un kutu via kue’ee jaan. Ta yo’o kúu ta kachiño, ta yo’o kúu ta na’an kachiño, kama kuni se’e ndi, ta via jaan suxan na kia, nda un vasa xito kasa chiñe —káchi ra xi’in ñá.

—Oon.

Ta na ki’in ni tuku ñá noni trigo jaan ni’in ñá kua’an ña, sáa ná xaa ñá ndat no’on ñá xi’in ra.

—Lo’o ña yo’o vi taxi na nda’a i, un koo kee chee, xa ki’in ndi’i ee ne chee, xa ni xa’an ndi’i na nduku ne chee, ndaa ña yo’o va chee.

—Oon —va’a ve ná ndoo ñe, ku’un un nduku lo’o un nduchu, ta nduku lo’o tuku un su’va va na chi’i yoo.

—Ee i.

Tuku ni kee ñá kua’an ña.

—A un koo lo’o nduchu noo ndo chee, taxi lo’o ndo ná chi’i ra chee.

—Je’en ndachon kue’e ní kia suxan jaan, a ndi’i tne’en kunia suxan ra ñani, ndachon kue’e ní kia, xa’a su’va chi’nki kava jaan, ná kuni’in na ku’un na, taxi un ña jaan ná ku ni’ian ku’un ñe, vara ndaa sáa na kue’e jaan ná ko’on xi’in ñee, ndaa un vasa kasa kaxin via kue’e jaan, se’e yo ta inka yo’o kúu ta chi’i ña va’a, ta yo’o kúu ta kaxi yee xi’in, ta via suxan jaan —káchi na.

—Ta nduchu tni taxi lo’o ndo nda’a ra chee, lo’o nduchu, lo’o su’va kúu ra xi’in i —kúu ñá chee.

—Xa’á nduchu xinkee jaan, vara nduchu xinkee jaan ná ku ni’in ñá jaan ku’un ña ñani nda’vi naku kuu ñá jaan xika ñá xi’ian kue’e, ña suxan jaan.

Sáa taxi na nduchu xinkee jaan nda’a ña ni’in ñá kua’an ña tni, su’va chi’nki kava, ni’in ñá kua’an no’on ña, sáa na xaa ña, ná taxi ñe nda’a mii ta jaan tni.

—Ndee yo’o a chee, un koo ka nduchu chee, ni un koo ka su’va chee, nda su’va ña yo’o taxi na nda’a, nda nduchu yo’o, taxi na nda’a.

—Aan va’a ve, chi’iee ye, un kúndini un, chi’ie ye, ná kuee, ku’un xi’in i chi’i’i.

Sáa kee ta jaan kua’an ra, ta xa suvi na ni xaxin xi’in ra jaan, nì xaa tu ra, tuku na kana ra na, kixaa ndi’i na tni, ña va’a ni xa’an, ña se’e mii na kan chi’i ñee, ndaxin mia, xa ña jaán nì xa’an xinakín na, na tnaa na ndaxin ta suxan kan tni.

Ña kixaa ki’in ña kan, nda’a ta xuxan, ña jaan nì xa’an na ná tnaa ndi’i na ndaxin ta kama se’e mii na kan, ná sáama ndi’i ñe, ta nì ndoo ndi’i ña va’a nda’a ta jaan.

Saa kixaa kisa chíño ndi’i tna’an ra, xutu ra tni, ná kakin va’a ndi’i re, xa kixaa xino ndixi tna’an ra, sáa, kixaa tuku ra ka’an ra xi’in ñá.

—Vitni chée, tuku ku’un un ka’an un xi’in iva yo, ná kixi lo’o tuku ra soko ra utu yo, ta kixaa yo kaxi yo ndixi, xa va’a ve vitni, ta ná soko lo’o re, ta sáa kixaa yo kaxi yee — káchi ta yo’o.

—Uun —káchi ñá.

Tuku nì tna’an kee ñá kua’an ña ka’an ña xi’in iva ñá.

—Dtaa ku’un lo’o un, soko lo’o un utu ndi, chi xa kixaa lo’o ndi kaxi ndia, xa va’a vee chee, kúu ra, tee jaán nì ka’an ra xi’in i vaxi lo’o i ku’un un xi’in i, soko lo’o un utu va ndi chee.

—Jen, ndachon kasa i ku’un i xi’in ndo’o kaxi’i ña kue’é jaan, ama va’a ñee ta un suvi ña va’a kia, ña uva va kia taxi’i nda’a ndo, yoo kia kasa i kaxi’i chi’an jaan ra. Kuni vi sáa xa kixaa tna’an mii ndi, viko ví ka’an ndi’i xi’in se’e ndi, ña ku’un ndi kixaa ndi, kakin i ña xa’à utu ta yo’o xa’a ña yo’o va ndni yi’i, ta xi’in yo’o un ku’un i —kúu ra chee.

—Ku’un va un kúu ra.

—Un ku’un i kanó ndixee jaan, un ku’un i, chi un su ñe va’a kia lo’o ña uva kia chi’i ña jaan, ndachon kasa i ku’un i xi’ian, kue’e jaan, un ku’un i xi’ian —káchi ra xi’in ñá.

Sáa tni.

—Uun kano.

Sáa ná ki'in tuku ñá kua'an no'on ña, sáa na xaa tu ñá ndatno'on ñá xi'in ra.

—Un kúna'an vi ta jaan chee, xa iyo náku chiño noo va na chee, tnaa xa kixa'a tuku mii na, soko na utu mii ku'va i ta iyo xi'in na jaan va chee, kúu ra, un vasa ku nomi ra chee —kúu ñá.

—Kua'an ka'an xi'in ra, un na'an ví, na jaan ka'an na viko ví ri na jaan ra nii, ta ví yo nda'vi, vara ná kixi kuti lo'o iva yo soko lo'o ra utu yo, ta sáa ra xa ndiko ra, ku'un va ra. Kua'an ka'an xi'in ra, un kuee ví un noo ndi'i nda'vi chee, káchi un xi'in ra, ta ná kixi ra.

Ta tuku ná ndiko ñá kua'an ña.

—Ku'un un xi'in i chee, un kuee un kúu ra.

—Jen, yoo kia ndo'o ná kia suxan jaan, ke'e ná kia yi'i ra, nda mii ña va'a náku chi'i ña jaan, ta un suvi ña va'a ní chi'i nia, un ku'un i, iyo chiño noo va ndi'i, xa ta yo'o, xa ndini tuku, ku'un i xi'in, un suvi ña jaan, ndaa un vasa ndini'i xa'a ndo'o chi un vasa va'a ña, uva va ña jaan, ta kama yo'o kúu ta chi'i ña va'a, ta via suxan jaan, ama ña va'a kia chi'i ña jaan —kúu ra chee.

—Ku'un un chee kano, sáa kúu ra xi'in i.

—Un ku'un i, kua'an xa iyo náku chiño noo i yo'o káchi un —káchi ra.

Sáa na ki'in tu ñá kua'an no'on ña, sáa na xaa ña, ndatno'on tu ñá xi'in ra.

—Un kixi ra chee, iyo náku chiño va chee.

—Aan, va'a kano.

Sáa kixa'a, ni ka'an tu ra xi'in kiti chikii nduu tna'an, kiti ndio'o, xi'in kiti tiu'u jaan, kúu kiti nì xa'an ta kixa'a rí xita rí, ta sika'a tna'an ri ndoyo rí xata ve'e mii na jaan, ña xa kixa'a ka'an na viko, luvi káa ví kúu ndoyo rí chee.

—Tata ñoo ví, tata ñoo ndatno, tata ñoo ví, tata ñoo ndatno.

Sáa nì ka'an mii ta xii jaan.

—Ja'n kua'an ndo ki'in ndo na jaan, ná kixi na yo'o, ná kixi na yo'o, ná kixi na luvi náku kúu, ná kixi na kúu ndoyo na,

noo yo yo'o, ndiee ní, kuku lo'o tna'an ve'e yo, chi va'a ní xita ta ndoyo jaan, ndaa mii kee na jaan, va'a ní xita na, kana ndo na, ná kixi na yo'o —kúu ra chee.

—Va'a va.

Sáa nì kana na, na jaan kixaa na, xiku ndee na tni, ama kiti jaán xa xakin va'a rí, tixi noo ku'un nduta, nduta xi'i na jaan, sáa tna'an ta nda'vi ta nda'vi ta suxan jaan, xa kata ra uni kisi, kata ra tni, ta xa xi'i tna'an na jaan, ta kee ra chii ka'a na ta kua'an ra chii ve'e na kan, ikan na xaa ra chutu ra ndi uni sáa kisi, xa xito mii na, xa ndi'i nduta ve'e na yo'o tni, ta ikan xa iyo va'a “xani ini na” chí xa sikitna'an tno'ó mii na, nda sáa tni, ta xa nda kuita ra kua'an ra, sika'a ra tni, ta xita ra, ta sitixa'a ra, kua'an ra, kee, un kia xi nì xikuta keea kue'en.

—Nda mii ku'un na yo'o, ná ku'un i xata na.

Nì xikuta kaa tia kue'en.

—Aan ve'e ña suxan yo'o tna'an kua'an na, ta ná ku'un i, yoo kúu tne'en kisa na, ta un suvi ña va'a ni chí'ia, ta kua'an tna'an na yo'o ve'ea, ná ku'un i ni'yoo tna'an kia kase, ta kan ndaa na yo'o ví tna'an ki'ian, an ndasa ve'e yo ko'on na ka'an i, ta vitni nda yo'o kua'an na, ná ku'un i ta kixaa i.

Nì xikuta kee kue'en, nda un ni ndatu tia, kaxia ña ku nduvi ve'e ña, ta ni kite kue'en, ve'e na jaan, nì xaa ñe tna'an ka kue'en xata ve'e, ta xikuita xiko, su nda trami xa'an, ikin, nda trami xa'an nì chí'yo ndixi, ni chí'yo ndichi, nda va'a kuti xa'an jaan sáa nì xee.

—Tata na'an kii, ndachon un vasa xiin un kixi un xaan un —kúu tna'an ta nda'vi chee.

—Jaán, yoo tna'an kia kisa ndo ra ñani.

—Ña yo’o vi lo’o tna’an kúu ndi. Ama nda va’a kuti nì xikuita nduta, nduta jaan, ko’o na jaan, sáa nì xikoo ndoyo na, jaan tni. Sáa tne’en xii jaán nì xee, kee un keea na kuatia,

xaxia ña’an jaan, na ki’ian kue’en.

—Na ku’un i, chi ña yo’o koo tuku tna’an

xi’in i xi’in se’e i, ta na ku’un i.

Ni na ndiko ni tuku tne’en kue’en kan

na xee, kasa ikan na koo chi’nki kava, ikan iyo ndichi xinkee, ikan iyo na noni trigo, ikan ná koo ndi’i ña kan ta ña

va’a iyo ve’e ta, noo ni xe’en ikan, nda sáa nchee, ni tnía noo miia kúu kase, ña kama kan, ni tnía ixi neé, ta ni katu, ta nì katia.

—Kua’an, un suvi ta va’a kúu un, a ña yo’o va taxi’i chi’i un, un suvi inka va kia taxi’i chi’i un, ta nda’a ta ñii yo’o va kue’en yo’o ni, ta kisa ta yo’o ka va’a kisa, ta yo’o un koo ña va’a ni kisa un, nda sáa tni, kama ta ni katu ra nee, ki’in ra sikana ra, kan ta kua’an ve nda’via, xákia sáa kua’an ve jaan chee.

Sáa ra ndi’i ve nda tno’on yo’o.

La cosecha de mazorcas

Ja mojk tsek ääts

Ayuujk

Jate'en yëk nēmatsiä´ky kuu ijtsipy maymyöjk yëkxon yëk wëtsejpk, tu'uk mojk'kipy may myoojk ijtsi tsiiëëmë.

Tu'uk ojts, ja yääy mitë xyëw'atsipy Mitra ja' ja kyutëjk ojts tsyëny mojk tsekpë. Ojts ja Mitra nyikxy mä ja kytëjk wënatsi myojk tsiky, jëts ojts twë´ëëjy ja kyutëjk ja'këxp ku' ja mojk tu´k ëxyë twëtsiky, ´ëxats ojts tnëjmëj:

—¿Jatits yë mojk tu´k ëxyë x'wëtsiky? ¿ka' xnëjawë kuu tuknäh yëkwëtsiky?

Ėxats ojts tkėkojxi'ky, ja'kėxp kuu kyatuny ka'pxy, jėts tkatuny sām ja tsejkėn nyaxy:

—iTuknāx jāā'y tsyīky!

Yėkxon ja yāā'y wėnatsi wenk y'āmpėknė jėts ja kyutėjk ojts tsĩmpyawėpy,

Jate'n tnėmatsiā'ktė kuu ja tē'xyėjk ojts nyėkxnė jam mää txėėwė Wetsjönkojpween.

Patskėxp, ėxām, yė mojk tu'úk matsk ja'yė tsīėėmė, ja'kėxp ku ja yāāy mitė xyėėw  
Mitra ojts yėkxön tmėtuntėkėy ja kyutėjk.

Ja'kėxp, ėxāmpāāt, yė kopkj li'pxyujkp, yėk mēyē'y yėk wėntsė'kė jats ka'ap osāā y  
'ukjātnėt yė moojk sām ojts jėkyėnėp jyatsi.

El señor Tlalocan y la señora Tlalocan

Tlalokan tata iwan Tlalokan nana

Nawatl

Itich se masewalaltepehkayotl, in se chanihkapan okiixpehpenilihkeh se telpochtli, panpa moixpantiti inawak: Tlalokan Tata iwan Tlalokan Nana, kinmaktihtahsis se tlahtoltsintli, kanin okitlahtlaniayah miak tlamantli tlen intech omonekia. Telpochtli ikohkoltsitsiwah okinehmachtiaayah panpa oyekkualtiskia tekittih. Ikohkolwah okilliayah tsikuintikisas itich se ohtli, tlahko yowak kanpa meestentos kinmakihtias ich itsonteko, istakmasatl ikuakowah.

Tonalli oehkok iwan opehkeh kitlayektlaalilliah, kanpa okimakiltihkeh, masatl ikuakowah ich itsonteco, omottaya keh se melahkayopan masatl, opehkeh pepetlakah keh teskayohkeh oyetoskiah. Opehki motlelowa ohtlitich, tlen kiyekanas olwasko, okiitowayah ikonpa ikalaka tlaltikpaktli iyolipan, nosso matikihtokah Tlalokan tatameh intlanawatilkan. Omolwashwiltahsik iwan otlalchikiski tlalihtik.

Oahsitto itich se weyi iwan kualtsi tlaltlatlanpa altepetl, itlalla nochi tlatokyo ika milli, etl iwan miak oksiki tlamantli.

Itich inin wey altepetl otlanawatih tokah se wewetsin: iwan itenxipiltsohmeh, itentsonmeh weyak, koapochi iwan motokayotih tok Tlalokan Tata, okipiaya isiwah

kwalli yo okokoxkatika, tsonkalweweyak iwan kuapochi, akin okitokayotiaya Tlalokan Nana. Okikalpixtokah omeh wehwey kuwameh; se okatka koakowe iwan ixkoapan istaktlahmachcho, keh se nawiollin, itoka Masakowatl iwan okse Tlilkoewatl. Tlanawatihteh okualankeh kanpa onpa okittakeh. Opehkeh kahwah, yehtzin okinyolmella iwan okinmilli:

—Nechtitlanih nomasewaltlakaikniwah, manemechi nomehwantsitsinteh, onemechyolmelawako se weyi tekipacholistli tlen kinyolkokowa.

Yehwantsitsinteh okinankilihkeh amo kualtiskeh inwah motlapowiskeh, panpa tipowi semanawak ixko iwan tehwan tipowih semanahwak yolipa. Satepan Tlalokan Tatameh okiselihkeh iwan omokka panpa kinyolmelawilis itekipacholis iwan kualtis kitsikos okse yankuik nemilistli itich inon semanawak. Telpochtli ika pakilistli opehki paxalowa itich inon weyi altepetl panpa ixmoskallis iwan kitsikos yankuik nemiliskuikatl, tlen otemachtikoskia isemanawak ixko. Kanpa omokopki, omotlalli motlapowi inwan Tlalokan Tatameh. Okitekitihkeh maelokuiti milla mostlatika panpa otlapolowaya tlen kimonasewiskeh, kwalli okiyekilnamiktihkeh san se elotl kikuikhuis.

Oyahki milla, oyektlachixtahsik tlen kwaltsin okatka iwan omotlayehyekolli, amo okahxiliskia san se elotl iwan amo okinwilkak Tlalokameh, okiyehyeko se chatanahtli kitemitis. Iwan okiehkotahsik chatanahtli tentok, tlanaewatihkeh inchan. Kanpa Tlalokan Tata oyektlachixki tlen okahxitihka; omokuehsso iwan okahwak ipanpa itlatetsawilnehmach iwan okilli:

—Tlen otikmotekitti chokko kuatlawawak, san semi otikpatlak semanawaktli otiktotonki se weyi tlamawissolli.

—Amo nimitsahsikamatti —telpochtli otlahto—. ¿Techmoyolmelawasneki?

—Kwalli ka, xikinketsalti monakaswah. Itsintia keh onimitsnawatihka, san se elotl omotekia iwan itich chikome tlayoltsitsin omokoyaya iwan se okiihxitiaya, nonihki ihkon omochiwaya etl ika iwan nochi tlen totlalnakayo powi. Axan mopatlas iwan monekis tiktlaliskeh miak tlayolli, etl iwan oksiki tlamantli tlen mokua. Kanpa tlakualchiwaskeh titlakwaskeh miak, kokomeh tietoskeh iwan ayakmo tikpiaskeh toachtoh chikawalis; axkantsin ximokuepa motlaltikpak, panpa amo tikyehyekos

nimitskahkayahtok iwan xikinilihtahsi tlaltikpak tlakah, maixtlumatika iwan ayakmo okmamosepanokah ika inin nosemanawak; te amo tikpia tlahtlakolli, tlen itsintia axan nontlahyowiskeh; okachi tlahtlakolehkeh yehwan, panpa omitstitlankeh iwan amo onechachtohwihkeh.

Telpochtli oehkoko tlaltikpak ika se weyi yolkokolli, otlachiako nochi tlahtlasohtli iwan okimachilli itlahtlakol.

Omoyehyeko sentetl kinemilis tlaltikpak tlamachtihnemis, kanin panos se tlateomatilistli, panpa ixpantsinko Tlalokan Tatameh, iwan kwaltis se kitekipanoltis toxochitlaltsin iwan se kinehnekis nochi tlen techyawalohtok. Inin ye ipan omotlallili inin ixtlamachilistli, panpa Tlalokameh, techtlapohpolwiseh.

Ihkinon ipanpa inon tlaahsikayotl, tehewan tlen semanawak ixko ayik tikualtiskeh semanawak yollipan tikalakitiwih.

Las ardillas

Chuch sok ts'ej

Tseltal

Ay yajejibal namej ki'nal te chuch sok te ala ts'ej, ay chuch najt' sne sok te tsej, te kom sne-e. Te namey k'inal ay la ta kuxinel tul ants sok smamalal. Jun k'aal te anste jajch' spas sk'al. La sjok'o te smamalal te ants banti k'oatalel.

—Ma' yuk k'otok jpas kala k'altik.

—¿Mach'a la yalbat te xba pas?

—Ma' yuk, jich nax la jnop ba jpas; melel mastak' bit'il xwe' x'uch'otik sok te jkal ni'chantike.

—Je jichuk, ilabaawilaba; ya jkiltik bin ut'il ya xbajt' te k'altik la apase.

Jich yu'un ja' jich ak'ax te k'aal yuunike, te winike ja' stikunbeel ta at'el te yiname melel ma sk'an x-at'ej te minike.

Jun k'aal te winike ba yil bin yilel yak'enal te sk'ale, teme pimubenix te swamlele.

—Te winike la yalbe te yiname yato xbo'on ta paxial, malixme k'aalate sujt'ontele —  
xi'laj te smalal te 'antse.

—Je jichuk, k'axan ila tal te kala k'altike. Yu'un ya jna'tika-a teme pimubenixe.

—Je yakuk ya jkil teme ju' jku'une.

—Ja' te ċbin ya'yel awaiy te ya xk'axa wiltele?

Te winike bajt' ta paxial malix k'aal asujtalel, te k'alal jule la yalbey te yiname:

—Talonix. La jkilbat te ak'ale. Majna'tik bina lok' ta sni' te ak'ale

—A ja'te yala ts'utubil te xlok' yu'un te kala jk'altike.

—Maxkil, ma jmulan te bin lok'emik ta sni' te jk'altike.

—Jichuk, ya xba jkil pajel teme jich te bin ya awale.

Jich yu'un bajt ta yilel sk'al te antse la yil te yak lok'el sts'utubal te sk'ale sok sji'al. Te  
antse och laj xtochtel te yalan ts'alal te sjial te sk'ale jich-a sujtalel:

—Talonix, laj me jtochtal te yalan ts'alal te k'altike.

—Ja' te, ċbanti la' tajtal te jie? Te k'alal ba jkiltele, mato ayuka-a.

—Melel, ayix te yijkats te kala k'altike le laj tajtal-a.

—Ju'uk alot, la awelk'an tal ta yan k'altik. Ya me jmajat, ma jk'an te ya awaiy elek'  
melel ya wak'be snop te awalatake: jich ya xk'a ta elek' awu'un.

Och smaj te yinam te winike, la slok'esbey bayel xch'ich'el sni'; te 'antse la  
skustilansba-a ta ji-e jich yu' yo'tik ay tsajik sbakalel te ixim sbajtel ora ta balamilal.

Jich te winike bajt ta paxial te bit'il k'alal la smaj jilel te yiname. Jich 'ek te antse jil ta  
sna sok te yalatak la yalbey: —Jichin alaletik ya xbo'on ta sna jme'tat, melel la smajon  
te atatike. Teme sujt' talele mame xa walbeyik te banti boone.

—Me' tik, ěbit'il ya xweonjo'tik teme ya xbat ta sna jmame? Ja'lek ya xbanjotik ek.

—Ju'uk, ya xjil ajunik te atatike.

—Ju'uk, ya xbo'on jo'tik ek: yu'un bal ma xlajon ta wi'nal jo'tik awu'un.

—Ju'uk ya kalbet jilel te bit'il ya ata awe'eluch'elik: yame ak'ojik oxk'oj te slujch'il ja' sok te muk'ul ja ayme awajik abi. Sok ya jkijk'tebatik jun oxom achenek'ik; ya ak'ojik oxk'oj jich ya ataik te awe'el, uch'elike. Mame xa walbey te atatike.

—Je yakuk ya jch'uuntik te bin ya awale.

Jich yu'un lijk la sk'ojik te sp'inal xchenek'ike, ja' laj jich lijk we' uch'ikuk te ch'uch'ul keremetik.

Jul laj tal te statike la sjojk'oy te banti ya staik waj sok mats' stu'unik te yal xni'ch'ane.

—ěBit'il ma'xlajex yu'un te winale? K'axemix che'oxe'k'aal te maba we'ematike —jich ya yalbey te snich'nabe.

—Ju'uk melez ja' ya skoltayotik te kuxul Rios.

—ěJa te banti ay te ame'ike?

—iMax kil! melez ja' yu'un te la amaje, bajt' la ta sna jmam.

—Je jichuk. Ya xboon xan ta jkat'el lajina atsaik te bit'il ya xwe' x-uch'exe.

Ja' jicha jilik ta snaik te alaleitik. K'alal ajul ta xche'bal welta ja' nix jich jul sjok'o xan.

—ěBanti ya ata te waj mats' atuunike?

—Ma'yuk, jts'ikotik te wi'nale.

Jich bajt' xan ta sna yan yinam melez te ya sta waj mats' stun stukul. Te yal xnich'ane sna'ojik banti ya sta waj mats' stuunik.

—ěBin to ora ya xlajex? —jich k'o yalbey te snich'nabe—. Ma jk'anatikix, ya amakonik; yu'unix ay, ěbanti ya ata waj mats' atunik? Ja' lek yaj le'bet, ěbanti ya ataik te waje'.

Jich yu'un lijk ta sleel ta sp'in xbojch te yinam te winike, meel sna'oj stojol te bit'il ay yu'un te sp'in sbojch te spasaro yiname. Te k'alal la sta'be ta ilel te stsuljate yinam ja'to yil xan nojel ta tak'an chenek'. Lijk stop'tiklan te tsulja sok te sp'inal chenek'. Ja' jich ma' bit'il stak xwe'ikuk te che'b ch'ujch'ul alaetik lijk lajikuk ta wi'nal.

Meel te winik, ay swaj smats' stukel lijk spuk' te mats'e.

Jich 'ek te alaetik ba stam te sts'u'bil smats' te statice, meel ma xkujch'ix yayik te winale.

—Maxa tamik te sts'u'bil mats'e, teuk-a, ya xtal stam xanich maj k'an te ya atamike.

—Ja'te tatik, ya xwi'najon jo'otik. ¿Bin yu'un la atop' te stsuljail sok la atop'bon te sp'inal jchenek'e?

Ya xlajotik ta winal ¿Bit'il ya xwe'on ma xkujch'ix jkaiy te winal yu'un te ma xwe'one? Ay jwoljotik.

Jich yu'un, bajt xan te winike. Jich te alaetik jilik xan ta snaik. Meel ya xlajik ta wi'nal, ya smel jilel yot'anik lijk ok'ikuk xche'balik te alaetike.

Jukajtik ta amak' xche'balik te k'alal la yilik yakal ta wilel ta ch'ulchan kojxulem laj la yalbeik:

—Kichan, kichan, la' ila'on ya xlajon ta wi'nal, la'me, meel bayel k'aal ma'ba ya jwe'waj jo'otik. Wokoluk, le'bon waj mats' jtuun.

—¿Banti ay ame'tatik? ¿Yu'un wan ma'yuk ame'atik? ¿Bin yu'un te bayel awinalike? Jich la sjok'oy te xuleme.

—Ma'yuk sujtem beel te jme'e meel la smaj sbaik sok te jtate, jich yu'un bajt ta sna jmam te jme'e. Jich yu'un ya xlajotikix ta wi'nal jo'tik, jich yu'un te yakotik ta wokole, ma jna'tik banti xbootik.

—Ja'te kilobat ban ay te ame'ike. Te ya k'an xbaatik soke ya stak' jkik'atikbeel le-a, ja'nax ya jkalbatik te nopol naxme jkik'teyatik jilel, teme le'to jkik'atikbeela te banti aye ya me x-ilin. Meel yakal ta jalab lum ta muk'ul yamak' amame.

La yalbe te ya yik'beel te alaetike sok la yalbe te smakbeyik te sbe ch'oe yu'un ya sjelbeyik sti te xuleme.

—Pajel ya xta jti' te jelbil ch'oe —xi' la yal jilel te xuleme

—Yakuk ya jch'un ya jel te ch'oe; ya xtal awik'otikbeel pajel puersame ya jmalijat jo'otik yu'un ya wik'otikbeel te banti ay te jme'e. Jich' yu'un ya jlebat te ch'o ati'e

—Je yakuk, xa maliyonikme pajel ya xtal jti'beel te ajelbil ch'oike.

Jich ek te cha'tul alaetike ba sjelik te ch'oe albot jilel te xuleme sok ba sjel xche'balik te ch'oe bayal la la staik ta jelel ta xche'balik te 'alaetike.

Ta spajelalna-ax tal te xuleme tal yil te cha'tul alaetik te la yalbe jilel te ya sjelik te ch'oe.

—Kichan, elabal ajelik te ch'oe?

—Laj, la jel jo'otik ya'bal ati'.

—iJe jichuk! ich'atal jti' abi, winalonixtel sok ya jk'an xwe'onix, ich'atel, eljay koj't la atsakik?

Te k'alal anoj xch'ujt te xuleme lijk yalbe te alaetik, laj ti'ix te ch'o ajelojike la' kajtsajanik li' ta jxi'ke.

—La jtibatikis te ch'o la jeline, lek ay moaniktel ta jujun jxik'.

—Yakuk teme jich a wot'an ya awik'onbeel te banti ay te jme'tike.

—Lek ay, ja'at muk'atix la' katsajan li' ta jwa'el jxik' meel ja' alat sok ja' bankilalat. Yan te ja'ate, ch'inato mato ba alat, la' katsajan li' ta yan jxik'.

—Yakuk kichan, chikan te banti ya awale, jich ya jpastik te bit'il ya wale.

Jich yu'un te sts'eunaj xik' ya xwil te xuleme: te ya xyal koele ja' te bankilale, yan te ya xtoy moel ja'te ijt'sinal, meel mato ba al stukel, jich yu'un wilbel te xuleme, te kajatikbeel-a te alaetik. Le' to ik'otbeel-a te ban yakal ta jalab te sme'ik te cha'tul alaetik. Ma'ba le' to k'ot yak'a te banti ay te sme'ike, najto ijk'itayotik jilel ta sna te

antse, melem ya xi' utel te xulem yu'un ya xi' teme laj ta ilel yu'un te skuchoj te cheb alaetike. Melem te ban ay sna te stat te sme' te cheb alaetik, mayuk mach'a stak' x-och te 'a.

—Li'nax ya kikitayatiki —xi' te xuleme— melem nopolix te banti ay sna te ame'ike. Mamexa walik te jo'on xtaluk kikitayatike teme yu'une yame yutatik te ame'ike, sok teme la awalik ya me yuton.

—Ju'uk ma'ba ya kaltik, wokol awal te tal la awikitayon jo'otik.

Ja' jich sujtet te xuleme ba sle xan swe'el yu'ch'bal ta te'tikil, melem stalel jich ya xwe' x-uch' te xuleme.

—K'ot ta stojol sme'ik te alaetik xi-ik k'oel ta stojol:

—Me', le'to talotik ta atojol jo'tik yu'un bayal jkaay te jwokoltike.

—Ay, ebinti ya aleik le'to? eBin ut'il atojobextal, mach'a la yalbeyex te li'to ayone?

—Ma'yuk, ta kot'an nax-a talon jo'otik, yu'un li' ya jk'an ya x-aynon jo'otik

—Ma stak', ma stak' li' x-aynexi, melem ya x-utawan te amamike. ya sujt'atikbeel ya xba jun te atatike. eBin yu'un talatik? Jamal ya jkalbeyex te xjilatike soke, melem la kak'bex jilel te sp'inal te waj awe'ik yu'un jich ya xwe'-uch'atik.

—Ju'uk melem la stop'ben te stsuljail waj sok sp'inal jchenek' te jtate

—Je jichuk, manchuk, yan bin ya jkak'beyex yu'un ya xwe'ex-a. Ya jkabeyex juju ch'ixuk awiximik mame xa ch'ayik, sok mame xa k'abu apatik teme yu'une mame ba xtun-abi.

—Je manchuk, maba ya jk'abu jpat jo'otik.

iJa'te! Banti la awil ma sk'abu spatik, najt' lajix slok'elikix tal ate sna stat smeike. Laj la sk'abu spat te ijts'inale —ja' la jich ach'ay te juju ch'ix yiximik te cha'tul alaetike.

Jich yu'un ma'ba sujt'ikixbel ta sna te smeike, bajt'ikix ta te'tikil-a te cha'tul alaetik.

—Ma stak' bit'il xwe' x-uch'otlkix —xite bankilal— ja' lek ya xbootikix ta te'tikil; ja' jich jletik bin ut'il xwe'-uch'okotik-a.

—Ma jna' bit'il xwe' x-uch'on jtukel meel lom ch'inonto. Yan te ja'ate ya naix, jichabi, jicha lajon ta wi'nal jtukel abi.

—Ju'uk, ya kak'bat awil te bit'il ya ale te awe'ele, ya me awil ja'me jich apas.

Te k'alal xmoonbeel ta te', jich yu'un ora laj lok' stsotsil ta skojt'ol k'atp'oj te sk'ab ta chambalam. Te yok sk'ab ja' jich jajch'ik ta we'uch'ikik sbajt'el ora ja' jich k'atbujik ta chuch. Ja' ya xk'ux te sit te'ak'etik sok ixim te ta sk'al te kristanuetik ta balumilal sbajt'el ora jichik.

Jich yu'un ay sbi'ilinejik yo'tik te chuch xilom te ta lum Tenejapa-e la yich'beyik sbi'il te chuche. Ja'nix jich te ts'eje ay sbi'ilinejik yo'tik sok chuch te xilom. Ya'tik te kirsanuetik sok te ala ijs'tinal k'atp'oj ta chambalamu'uk pajal ak'ot sok te sbankile ja'nax te ja ak'ot eka sbi'ilinej kirsanuetik ek ts'ej ak'ot sbilin. yo'tik ay sbil xilom ts'ej, jich sbi'ilik te kirsanuetik ta lum Tenejapa.

Ja' jich alaj ya'yejibal te cha'kojt' chanbalametik, te ja' cha'tul alal keremetik te ch'ayot jilel yu'un sme'statik; jtul te xilom chuch sok te yane ja' te xilom ts'ej.

Nuestra Madre Nakawé, Watakame y el diluvio

Takutsi Nakawé, Tamatsi Watakame Wixárika

Takutsi Nakawé ta tuutsí waniu mu nuiwax+ 'ai xurita kukuterixi teuteriyari kaniwa kwateit+ni, 'ai tsíe kaniku wierenekait+ni, 'ai hix+apa 'a kiet+ kani y+anekait+ni.

Te+teri meta x+r+wekai m+k+ tini yurienekait+ni ware hapa nakai yu ter+ta wa ti kwa 'at+. Temaikate mem+y+ h+t+a, títa tiyuriene wa+ka p+wareuku yeit+a me hait+kait+ mei wiyake 'ik+ m+kayu hek+ataikai.

'Ukalai ni y+anekait+ni 'ana tutsa+yet+ 'its+ tsíe kawiet+, yeuta kanikuyeikakait+ni.

Tamatsi Watakame niuti watat+yani, xei tukari 'uti wataka ne yaní yu kíe. 'Uxa 'arieka m+ nua yu watsiyata ya xeik+a '+tsí ni kamakait+ni. Yani 'it+arienekait+ni.

‘Auxuwirieka niuti huupá, títa netiyuriene hait+ yu watsiya tsata niuyuti ‘awietá.

Pari k+tsíe waniu nakaneni, ‘ukalai ‘ana tutsa+yet+, watsiya hix+apa ni kakení mana kawet+ yu ‘its+k+ nenuku tsení tserieta, ‘utata, tsutua. K+yexi nanuku ‘uní ‘+tsí nika maré.

Tamatsi Watakame ‘ana niuye ha ‘ani kwí neyani hepa+na, kutsirak+ ‘i ‘uniet+ tinita h+awe:

—‘Ek+ pekwaneni yuriene, takai ‘atu nem+ watane ‘uxa ‘a nem+nuani ya xeik+a ‘anet+ kamakaní, m+tiuti y+ne, ‘ek+ pekwateriuriene titak+ peti yuriene, peti ‘aka nanaima.

Reh+awet+ kutsirak+ tarieka ni ‘uniekait+ni. Takutsi Nakawé tinita h+awé:

—Pekwanetsi ku memiwani ne neu hayewa, ne matita xat+ani.

Nakawé tinita h+awe, Watakame ti niuta h+awarieni.

—‘A ‘iwama me neuyewekuni, ‘ek+ peniku hikwem+k+, kiekari kaneuyewem+n+ kaniku haum+k+, ‘auxuwime tukari ka neuye wekaní. Xápa kanuwayari pemeta wewieni ‘anuka nakame, ts+k+ ‘uká nunutsi pem+ti wauní ha+ y+xa+yeme, m+k+ mat+a xenakayaxikuni kanuwa tsíe. Nai peti xe+rieme ‘im+ari ketipat+ m+ti xuawe, ‘ikú, hatsí, múme pehat+t+, xutsi ‘ap+yari pemeti wauní ‘auxuwime.

Nakawé yatita h+aweku, Watakame kanuwa niutiwewiet+yani, ‘auxuwime tukari ni n+ní, kem+tiuta ‘+kit+arie nai tiniuku xe+rieni ‘im+ari, ‘ap+ ‘auxuwime, ts+k+ ‘uká muku wau.

‘Anarí ‘auxuwirieka tukari ta kutsi Nakawé ni nuani ‘anarí tinita h+awe, ke ‘aka yer+nikeri Watakame yu ts+k+ ‘a tuut+, naime ‘im+ari ra t+t+ naka yer+. Ka ‘anuti yeiwet+ Nakawé niuta ‘iwawiya:

—‘Ek+tá ke pepeyemie.

—Xe heimá kanuwa tsíe nenaka yer+m+k+, ‘aix+a nemati ‘ixumam+k+.

Nakayer+, m+k+ wa heimá na yer+, kewa meta xatakai, haramara nanati yaní menauku hauni.

Ta heima me niuti y+ne, ha muti miekai kanuwa ta niti miekai kanuwa ta niti miekait+ni, mu yuawi tsíe hauti neka kanuwa tserieta niuy+ni tamatsi Watakame xutsi ‘ap+yari niu taiya Nakawé tik+ h+awekaku, xei witari kaniu yuriwakait+ni tat+ neuta neni.

Muwa yenuaka ‘utata mu yunix+, hapa+na xei witari meutané. Muwa ye nuaka tsutua meuka yunix+, muwa matiné paritek+a m+tayunix+. Nakawé ya tiniku wit+nekait+ni Watakame tiku ‘+kit+wat+ m+k+ ‘ap+ ya tiniku taiya kait+ni.

Muwa mayené hix+apa meniuye wiere, ‘auxuwirieka witari meni y+akait+ni, ‘anari ha nika miekait+ni, menaka nuat+yani, kwíe ni y+rikait+ni, mana meniyekení, huta tukari meniu yurieni me kanakak+kat+.

Hairieka meniyu ‘in+atá Nakawé yu ‘its+k+ ni tsení kwie niu yuanekait+ni kuxi ‘ix+kai ni waximekait+ni. ‘Ata xewirieka me nanakak+né, kanuwa mana niuyu hayewa niuwani yemuri nayaní.

Nakawé pai tita h+awe Watakame:

—Tam+ts+ri ‘ena pe’aku hayawa ‘a ts+k+ mat+a, ‘im+ari pema t+k+ keneuka ‘etsa, m+pa+ri peteutimiem+k+, ne nematsi xeyat+ ne niuyeikam+k+, ‘ek+rí ‘im+ari penayeim+k+ hawai mehe tamaká ‘a ‘iwama yu nait+ meneuyewení.

M+k+ Nakawé yu ‘its+k+ haa nanuyekuná haramaratsíe pa+t+ heika yunit+wat+, haa yapauka maka wanik+, m+k+ tiniuyurieni ‘aki muyetuax+a hik+ muya hapane naitsarie kiekari m+tama.

Watakame niuka ‘eni muku yuyuri tsíe, niku ‘enekait+ni ‘+tsí hawai he xuawekait+ni, huta witari niu yurieni ye y+anet+ ku yeikat+.

Hairieka ni xuawekait+niri ‘+tsí ‘etsiwa yu kí muta wewi niuti watat+yani. Yu k+mana tiyutipinirawat+ me yeikakai, m+ nuani taikai ts+k+ya humapai minakeni, kitá nieret+ ‘anuye hait+at+.

Paapá kewa makamaká muwa heuti nieret+. Watakame muwa meuti niere papaá muta xeiya x+x+kame: “pa+ tiniuti ‘eriet+yani kepai peuku yeix+a p+ tiupí”, yu ts+k+ ha ‘iwawiyat+:

—Ke ‘anet+ tewi peuku yeix+a p+tiupí —reh+awekai.

M+k+ m+ka niuwekai ni xeitakait+ni yu kwaxí ‘uta tsiket+, tiniuti kwat+yani.

Muta ‘axekai taikai ya tiniuti y+nekait+ni’anarí yu watsiya neti watat+yani muwa neita xeiya Nakawé pa+ te h+aweni:

—Pemeta ‘axe tsíe taikai ‘a kie pekare xe+mate tixa+t+ pekare xeiyaawe.

—H++, nemeta ‘axe taikai paapá nekaneta xexeiyani ke ‘anet+ m+reti pine kauka.

—M+k+ yemuretiyuruwa ‘a ts+k+ kateti pineni keneti huupi ‘awie x+ka kiitá hayeneni y+k+ ‘anet+ yepauka kwipetayaní muwa x+ka nawiyarieya hetikaní, taipa naxipá penei teukim+k+, m+pa+ pekareyuriewet+ ‘akuxi, ‘ikú yuime hatumari pene wewieni menuanitsíe m+k+k+ peneika ‘+yam+k+ri x+ari tewi nayeim+k+ ‘a hapa+.

Watakame met+a ye ‘aneme ‘akumait+ Nakawé kem+tita h+awix+. ‘Uxa ‘arieka naima tiuku xe+rieka met+a muyuti ‘awietax+, ‘awie ‘ita xeiya+ key+nikekai, ts+k+ taikai niukateit+ni. Reutewikakuri, ts+k+ ma mutike kiitá meutaha muwa mayené tewi hapa+ ‘anet+ hau xetat+, k+xaurite hat+t+ ‘aki ‘utua haata meukamiekai.

Watakame ma pait+ muta w+xanax+ maya ‘a yu kíe yapauku kitá meuha muwa mutikatei nawiyarieya taipa naxipá mei teukix+, ‘iku yuime ha tumari me wewi mi kwewi.

Muwa pait+ ‘aki ‘ut+a meta tsua ts+k+:

—’Ai, ai, ai, ai, ai.

Manatiy+ yu k+xaurite ‘ana w+t+at+, kitá meuha ya pauka Watakame miti ‘+yax+ ha tumarik+ pa+tita h+awe.

—H+ri x+ari pa+pe ‘anet+ peniu yeikam+k+, xatsunimek+ tewi petinipikam+k+.

Watakame yu ts+k+ niuku wit+ni, 'ik+ m+ka niuweekai miti '+kit+a, niuwet+ mat+a hapa+na Watakame manari hetsiena muti nuari, t++rí mem+waru xei, m+k+ta yu 'iwamat+ meyuye wit+t+k+, hipat+ri mana memayenex+a 'ipa+ wixaritari mete 'u m+ireka teni xuaweni hik+.

Condoy y su hermana María

Kondoy jøts yits Møniy

Ayuujk

Nøm møja'aydøjk fwa'nda ko ja' rey Kondoy ijt tsøøna møød to'oxtøjk jøts mød yits Møniy.

Yuub tumb ja' rey Kondoy ijt, jøk ijtp ja' moojk, xøjk, tsømiñ.

Jam jøk mok kam ijt tmøda, net ja' yits Møniy ojts tkeex jam kamjotp jøts yow t'øjs jøk tsoond. Net tsøk ja' iay Kondoy iøni'impax:

—Økxo'on ja' yow net xtsekt, ka't nøgoy xtajødet jøts waan xtsekt.

Net tsøk ja' Møniy ojts nijkx, ojts ja' xuum t'øk wits. Waau ta'ana ko ojts 'ja'tkajnø jøts ja' iay t'ønøjma:

—Tøøts ja' yow net n'øjstsik—. Net tsøk ja' iay iøni 'impax:

—Jødej ko ja' yow xtsejiix'to, nømmts na'øn'tø ko waau xtsekt, tø mejts ja' xtøm tsejkøjxnø, nijkx tsa' kam tøk øjs iix pøn jants jants jødø'n, koods jødø'øna net yø' mkø net njøk jøna'kø'nt.

Net tsøk ja' Kondoy ojts nijkx jap kamjetp ko ojts jap moojkjetp ja' t, ojts ja' moojkam t'ejxka'j, net ojts tja' ejxpatnø ko ja' yits Møniy tu'uk mok kojøk ojts ja'ay tsik. Net ja' Kondoy ojts jajømpejtknø.

Ko ojts ja' ja'tknø jam tøkjøntum ka't ja' yits Møniy na't pønøj, tø na't tso'onøj, ja' tsø'økøø ko iay ko podø't.

Ko ja' Møniy ojts tsoon jam tøkjøntum ojts ja' panmank tu'uk t'øk keñ.

Net tsøk ja' Kondoy ñodo'ox tja tibøjknø:

—Ma ja' Møniy net, jødej koods xjøøn øøntø, ja ayds øjxam n'oja'aü.

Net tsøk ja' nødo'ox iødsey:

—Tøøds ja' kaknøj, ja' tsø'økøp ko kø, xjok jønæk jaana.

Net tsøk ja' Kondoy yits Møniy tja bəso'naanø, waan yi't ko ojts tja ejxpatknø jam ja' yits na't jəna'knø, pødø'øk mөөd panmank kø'jøm, ojts ja' yits tja mөгa'pxnø:

-Møniy, Møniy, øweyx, øweyx.

Ne'ek tsøk ja' Møniy tsojk jak tøm yo'oy øjxtøk konø'm ojts iønu'ukxa net ja' pan mank ojts tu'ubøam nøjxjøbepa jø'ts ka't ja' iay ñøjspadø't. Jødø'n na' Møniy jønø'n ke'ek øjx tøk konø'm ojts tpaad tu'uk møj mej təna't ok xo'n iønu'ukxñø. Net tsøk ja' Møniy ojts jam ñøgo'oka jam nøjotp yam ja' iay na't tøm ñøjspaada'ayña. Waau yit ko ja' nø ojts agøwa'n møjja, møjja, ja'tuu ja' kojpk djøk nøtujtso'onøj, pajtp pajtp ja' nø ye'tknø.

Ka't ja' Rey Kondoy tmødabaad so tu'ud, yam ja' E'px Yukp kojpk najt tøn tøm nøjtujkøxaanø ko ja' Møniy ojto pødø'øk. Net tsøk ja' nø ojts jam ja' wa'ak'eya jøts ojts øøk'øwa'an jønajktsoñ øjx tøk ko'nø'm ojts jam ja'ad ma ijt yi'tø'n.

Jøbat ja'ay iəna'anda ko ja' nø ojts wa'ats ja' eynajx tjøk pødø'økix, jøts ja' kip, ja' tsa ojts ja'ay tjøk tan; jøbat ka't te moojk, xøjk yit. Jøts jam pødø'øktsow ak tømie'tp ey tømte népo'nt.

Ko n'ojts jødø'n iøk jat, iøk købet, net ja' rey Kondoy yits Møniy ojts tjæk øjxtaydøkøgaj øjx tø konø'm ojts tpad jam mejpøam ma ojts ñøgo'oga ja' jøbemba jøts tmøgajpx øwa'an:

—Jødej kods jødø'n xtøm tiñ, tø mejts ja' nmoojk, ja' nxøjk xjøk jøndøgeygøjxa, teets nkajp ka døp, ma yudø't, túndøt.

Net ja' Møniy ojts iødsowjømbit:

—Ka'ts yø' nøjowa so jde xtuna'n, jam xmødabaat, ak jam mejts teja't xmø'da: jam ja' moojk, ja' xøjk, ja' tsømin jøts ja'ko mejts mjøreya, mejts E'px Yukp mnøktønaab jøts

mejts nkø' ij't xpodanøp.

Net ja' rey Kondoy yitx t'ønøjma:

—Ka't its jødø'n tøm ødø'øtstø, meekts najx waana.

Net tsøk ja' yits Møniy iøna'n:

—Ko ka't nøsoam ja' najx tkøyaka'an.

Net tsøk ja' rey Kondoy najx ojts tu'uk nuuk tknøxaja' jøts ojts totsjetp tpøta'ak nets tsøk yits Møniy t'ejxpaad ko iay Kondoy ia' ki'ix jøts t'ønøma:

—Jødej ko yø' m'a ki'ix ay.

Net tsøk ja Kondoy iødsey:

—Ntøøts xpøjknaixp.

Net tsøk ja' jrey Kondoy ojts jømpetknø, jam nøjknø ma E'px Yukp. Ko ja'ay tuaj padøda nøm ni 'impxøda:

—Te yø' m'a tjatp.

—Xpøjkpts.

Øjxtøkonø'm ojts jam ja'ad E'px Yukp. Ko ojts jam E'px Yukp ja'ad net ja' najx ojts tjøk pødsim jap tøtsjetp jøts nø møød waan tø møjaxa jøts jødogojk iajetp tpøta'ak, waau yit koja' tun, ja' kojpk ojts tønøxujkix. Nøm jødøn ya'anda møde'eb ja' rey Kondoy ja' najx møød ja' nø ojts tønøxujkix ja' et naxwi'iñ, ja' jødø øjxam jøk yuub, jøk tumb.

Jøbat møja'o 'ydejk iøna'anda ko ka't yø' moojk, xøjk, tsømin øxøøk ntunøndø'øt, ja'ko yø' jøk tø jujk'iat jøts jøbat jødø'n o'oktiy njatømda ko ja' rey Kondoy yits møød tseptuüna.

Watakame y su concuño

Watakame

## Wixárika

Wixarika te+xatsieya manu y+ne: Watakame kaniuti nuiwa Haramaratsíe kepa+t+ m+ti xuawe mana m+rati nuiwax+. Muti nuiwax+tsíe paituri kwinie kateita maiwekait+ni.

Maya ‘a ‘uká kaniuti wit+ni ‘aix+ tiuka ‘iyarime, Kukuru un ‘aya ti tewakait+ni ‘uká.

Ma ‘u yeikat+ ‘aix+ ‘iyari kaputa xeiyarie ‘uká yeyeumama hepa+tsitana pa+ meteniti h+awet+k+ne kename y+ ‘+raxie, kename katiuti ‘uximayata yu ‘+ya waniu kare mikwa nai tiku pikakut+t+ ‘uká hapa+.

‘A xeik+a me nene+kekai h+rix+a ‘aix+ ‘iyari meni xeiyakait+ni m+k+ h+rix+a ‘uximayatsika kepinakekai.

Naya ‘ani wataxa niuyuta watsirieni meni nanaimakait+ni ‘uká yeyeumama.

‘Anukukeka pa+ niutay+ni:

—Kariyemek+ tixa+t+k+ nep+katiyunaki ‘erie —yu ‘+ya pa+ ta h+aweni—. ‘Ikwaiya ne teuka wewiri nepenut+ni.

Watakame muy+ yu kutsira manukakwei ne yani ku nutuixipienike.

Mexi ‘+ra tukarik+ yeti ‘uximayakait+ni waniu ximeri wa yeyeikakait+ni heta ‘axet+ m+ra ‘uximayakai tsíe ‘in+a muka wewiyar+wakai ha t+t+ hatsuaku t+ma ‘uximayatsikaya hawaik+ kap+re xeiyariekai tukarik+ niuti kukutsukait+ni t+at+ he ‘+kat+ tixa+ m+kare xeiyakai kera ‘eriwakai.

Watakame ya xeik+a yu ‘+aweni merik+ naya ‘ani ‘+tsi maxuawe ‘+tsi hix+apa nikakení pa+ niutay+ni: yu kutsira niuti kweni t+rikui neuta tserax+ani kuruxi niu n+ni tserieta, ‘utata, tsut+a, paritek+a, hix+ata mekanuat+ya t+rikwi xeimieme meneuku nex+ani mamatetana, ‘+kate tana teuteri. Wareuku ‘uit+at+yani tamamata me heuti ‘ut+ kait+ Watakame hix+ata nayekení xei tewiyari wa hix+ata. T+rikwi niwaruta ‘+it+ani yu xexuime yu nait+ meniuta wata. Meniuta wata meniuye nex+ani kewa memeta ‘eriekai, ta ‘aurie me heku x+rieka hix+apa meu hut+ mana me tenikatuani títa mana m+tiyuku hayewa kekai pa+ meteniyu nenewieni:

—Ta teí Yurienaka ‘ena pe matiniere kepa+ m+ti xuawe wa tei xeyu n+t+, Takutsi Nakawé. ‘Im+anakame nait+, te yuriyakate ‘ena xem+tinieren wax+a niukame pa+ rete mait+, kename ne nehapa+tsita kati y+we.

Meri pai ‘akuxi Watakame war+ka+ya Watakame mu xeitsié ti ‘uximayakame neuyuye h+aní waniu wa+kawa teuteri m+waru xeik+ ‘+tsí yapa mete ‘uximayakai Watakame met+a xeimie yetiuniereka ta ‘aurie nawení yu kíe kiekatari ti wareta xat+ani:

—Ketita te tewamini watamete tiware ‘uximayatsit+a tita tetewa mini ‘ikwai tekuate he xeiya.

M+k+ mete niuka wewieni kepa+ me tehe xeyakai mamu ‘ax+anikekaitsie teuteri metewa minike.

Naya ‘aní Watakame murata hayawax+ waruta ‘uxipit+ani yu t++riyama warukut+k+ hekwarek+ta kem+tiwara net+akai. Yu kíe neyani yu t+rikwi ha kwet+ yu paria yu xiriki manu ketsá naya ‘aní, niti mawá yu t+rikwi yu k+mana Watakame ta yeuta kiekari naime muku yuit+wa.

Watakame tiniu mikieni tinait+ kepa+t+ m+ tiukawewiyakai ta kwe m+k+ tiu kwame yu mamatá neuyutawiriex+ani ‘ikwai ketipit+ mana tiku pikai, yu ‘+kate t+rixi ta yu tawe pa+ tiniu kwaní, xeimieme ti niuku maweré ‘ikwai m+tiu mikiekai. War+ka+ya xeik+a ‘ayewakime mana niti haana xewit+ kap+retimai kemiku yuruwakai. Tiu kwakarí pa+ tinita h+awé yu ‘+ya:

—Maya ‘aximeri kanaku ‘urarir+menirí neri ne watsiya ne nitataiyam+k+. ‘A teí pa+teta h+awi kename ne neta ‘+kwani, ‘ek+ ta ‘awie a teí yakaramaikaku keneku te+x+ kuxari ‘ikú, múme, xutsi, ‘a xikuri tsíe pe hanu h+ame kenene ‘at+iri.

Pa+ tinika yaní Watakame ‘+yaya ke m+tiuta h+awix+ k+naya tini ‘at+irieni tita naime muti ‘+kit+a.

Waniu muti yemiekai yu k+mana ‘ipa+ te teuti wiyani+.

Merik+ naya ‘aní Watakame maka ‘eni, ne yaní yu watsiyapa, wareta h+awe Takutsi Nakawé, Tatei Haramara, Ta tei N+awariwame, Wexik+a, Tunuwame, Tseriekame:

—Xeme xemu ‘uní kiekari mutama pa+ ‘ané xe mait+ ‘ek+ kuta Tsitsika Tamatsi, ta matsi paritsika pa+ reunaket+ paritek+a, Wirikuta, kewa xe ‘++r+ yu k+mana maka ‘u, pa+ ‘aneme xe mait+ y+k+ x+ka tiuyuní, tame teta maiká tetaye ‘at+akuni.

Watakame ‘im+ari m+ka ‘ut+kit+arie mika ‘eniekakai ‘im+ari mekapuka ‘e ne+kixiwieya ‘++ra h+rix+a ‘im+ari kaniu t+kit+arieni kepa+ muta ‘iwau, m+k+ kapika ‘e kaniti kwaní ter+ta yekait+ pa+ ‘utait+:

—Ke neyu xieyani, yu xieyani tei ‘a, hatsuaku tiuta ‘uximayatame.

M+k+ ne+kixiwieya yu ‘+raxiet+ ‘++ra ts+ri nayaní hik+ temi xexeiya ‘++ra.

Watakeme niuka ‘eni ‘ikú, muume, xutsi, kuxari mu tiu ‘etsiexime hapa+ hik+ p+ tiu ‘e, pa+ p+ta tiniuyurieni kuxari niutituni, nita ‘iweni, nita x+rieni, nenu xatat+yani tserieta, ‘utata, tsut+a, hix+ata, hix+apa xeimieme niyuta ‘iwieni neuta nex+ani watsiyapa.

Ta teí niwetsika niuti y++rá naya ‘aní ‘imayarixa memika máya ke mainekai mete ‘iti mawirieni kekai niwetsika pa+ tiuy+ku hik+ ‘akuxi pa+ katiniu y+ximeni.

Nueka yu kíc ta h+aweni yu ‘+ya yu war+ka+:

—X+ka xehe k+ne ne ‘+t+a waxa me tuné, k+m+te mayayuni.

War+ka+ya pa+ tiniku ‘eiyani:

—Tem+ka ‘ixeiya hawaik+ he ‘eneme títa waxayari tetekamaiya hawaik+ waxa reka ‘uka.

Ne yaní war+ka+ye yu niwé ‘ut+a Watakame niu hait+akait+ni mana maya ‘a neuyuye h+aní waxa mu xei kem+ti yeuka ke ‘anenet+ waniu xeik+a nanaye ‘ut+kateit+ni kapayu yeyein+akai.

Yu nait+ menaye ‘ax+ani mete haka tua, me muti wawax+ tsíe, memuka ‘e tsíe tawarita mana metenika tuani hekwamek+. Watakame pa+ niuta y+ni:

—’Uxa ‘a t+ni, warie pa+ xeik+a petiwati mieni tame ‘ena temuti n+iwax+a pa+ katiniu y+ximem+k+.

Watakame hekwamek+ teuteri wareuku net+ax+ani heiwa m+tiuyuri hepa+ mu watanekai tsíe xeimieme meniuta mayani, xeimieme menan+ní. Watakame pa+ tiniwaruta h+awe:

—Hik+ xemeta ‘ikwewani.

‘Auxuwirieká maya ‘aní muta wene tsíe, ‘ana te naye nex+akuni. Maya ‘a ‘ana menaye nex+ani ‘ik+rita nanuku ‘ukai t+ni.

Watakameta pa+ niuta y+ni:

—‘Uxa ‘a t+ni pa+ xeik+a tam+ petiu mieni, ta Teí Niwetsika, Watakame, Ta Tei Takutsi Nakawé, Ta Tei Ha+tsi k+puri pa+ yunait+ y+ ‘++r+ xete xeiyani, pa+ta muwieri m+ti hek+are Pariya tsíe xete ‘anuti naket+ta xukurita pait+ hek+are reu ‘unax+, ‘ek+ ‘ak+mana pamatiné Tawexik+a tak+mawa ‘ena tekaniereni.

‘Utsixa maya ‘a meniuta ‘++r+tá, yu ‘++r+ me muta wewi me neiku tuani kuxi muwa nekamakakait+ni, ‘ik+ ‘ite+ri meuta ‘in+ataka meniti wawakait+nirí.

‘Tk+ nai pa+ tiu yurieni Watakame yu k+mana ti wewiekame.

Pa+ tete n+iwani ‘apa+kuta tetey+rani, pa+ teteta xi+ni.

El rey Condoy

Rey Kondoy

Ayuk

Jom maa tsanytuamp kajp nyaaxjoot, jöm tu’k kopk we’ xöö To’xketskop, jöm anajk jek ajk ja’y ajkx miok pötaaköx koo anajk ajkx tsyijköx.

We’ ja’ay nii mö’tsya’ak koo tu’k ye’köjk mööt to’xöjk ajkx ioy ja’axtsyömp jöm maa kojok möjk. Je’ ye’töjk we’ anajk ja’ax pujxp tsyii to’xöjk pej’t maa tsaa nikx e xii ijxpaat tuuk aan, tsyii koo ixööy aanjok, koo tömö tiinö oy ixpaak mets tuuk majaak. Tsyii töm winit nya’ay yaj nömaay, tsyii nömaay:

—Öotsy tu’k kip mook minyötsy n’ok yaj pötsöm mets tuuk yeep anjook.

Tsyii nya'ay mök aam tuuk kip puux ets mooy to'xojk, kom to'xöjk ka' anajk jaak neej yaj potsömip je' tuuk, ooy jaa möö ejk jaa möö kajy, tsyii nya'ay nömaay:

—Yaj pötsöm miitsy.

Tsyii je' nya'ay oy yaj pötsöm. Tsyii ajkx möönökx je' mets tuuk maa tojk, koo tukök xöö ajkx je' tuuk oy apux, je' tuukp tuuk we pötsöm ja'y e we' je' xöö ajt Kondoy, e je' jatukp we' pötsöm Kondoy iu'tsy, we' je' anajk tu'k öma' tsa'any jantsy amöj ets mööt anajk mu'un.

Je Kondoy jantsy tsojkö je' iok yeeknö, koo mejts xöö tukök xoo jantsy möj ye'köjk anajk je', we' ajkx möna'any koo ooy anajk may kay, we' jök anajk taj jökx kaak moyii kaatsy aam e tuuk ook anajk yaj köx.

Tsyii jök Kondoy taj nömay tu'k ook:

—Naan, nökxaam öötsy kan'öm:

—¿Tii nökx m'tuna'any jöm?

Yaj töy taj:

—Öötsy yö' xpaatp, öötsöy Kondoy, ooy nökx tsatsy ijxpatöka' anyötsy, ka' nej mnay jöwöyii, tsöjk öötsy nwimpita'any.

Kondoy nyökx, je'yö oy wimpik tu'k xöö jöm kanööm, ets yaj ja'ak tu'k tsöm.

Kom japompö, ja' tuuk ook taj nömaay.

—Naan, nökxaam öötsy jöm wuajwim.

—Tii nökx jöm tuna'any.

—Öötsy yö' xpaatp, ooy öötsy jotmay njöwö'y matsyön aan joot, ooy ö'ixa'anyötsy tii ta' jöm maa ja'y tij wajwim, ka' nej m'nay jöwöyii tosjk öötsy n'wimpita'any.

Tsyoon, tu'k xöö oy wimpit jöm wajwim, tsyii mööja'ak tukök öma' tu'uts meen ets m'ooy taj, tsyii taj nömaay:

—Naan, yaj tuun miitsy öötaa meeny, jaantsy öötsy wititaamötsy, ya'yamötsy, naxamötsy, nej wö'wamötsy tu'k ook it naaxwiiny.

—Ka' un, mönaany taj, tii koo mnökxa'any mtsona'any wö'om.

—Ka' naan, öötsy nökxanöpötsy, töö öötsy, nyeeknö nja'ykoojnö Dios kojuyöp koo öötsy miitsy tii ix ets tii xkuentö a töts, miitsy tu'k ook tii ixötsy, tü xmo'oyötsy, ets paak tsyam taa meen nyaj möö wö'mö, ka' ni tii myaj mayatip.

Kondoy nökx maa je' ayuuk ja'y kajp, koo jöm nyajx maa muntsyampö nyaax joot, we' ajkx ja'y möna'any koo jom tu'k tuuts meeny yaj wöm maa tu'k aan, kom Kondoy we' je' anajk jaantsy köx, tu'unyö je' meeny tu'uts ko kondöy, ka' je' y'wakpejt ixtaay, tsyii ta' kom jeknyö tököy maa tu'k aan maa ajkx tsux nöö paamp ja'y, Chusnaban, nyaax joot, jom yaj wö'mö tu'k kaax meeny.

E ajkx ja'y möna'any koo yö' Jookuajkp ajkx oy je' meen yaj pötsöm; jaantsy nii mayökö ajkx iooy. Paak ajkx möna'any koo Kondoy möna'anyökö yo' muntsyaamp jaak oy ja'y ajkx yö', ka' ajkx meeny yaj pötsömnyö tsyömnö je' aan jook witii öötsy jöm n'aj wö'öm koo najxötsy.

Nan we' ajkx nii möka'ak ko Kondoy nya'ajx jöm tsux nööpa'am, möö wiin kon konetsp ajkx kajp, jöm ooy tsyip tuuny mööt Rey Moctezuma, nii jexökp ooy tsyampaatnö jöm maa tujtpak ja'k, jömnö ooy tujt pajk kuj ka'atsy ni tow ixtow, yö' tujt pajk Moctezuma.

Kondoy we' je' anajk natukpajk e jtantsy Moctezuma we' anajk ja'y tu'k mil ets we' ajkx kop köx möö winkon maa tu'k kajp witii xöö Pots Aam, San Isidro Huayapan. Ko Kondoy anajk tsaa yaj ni ka'tsy yö, Moctezuma ja'y, ooyök anajk ajkx may o'k, jaantsy koo Kondoy anajk tuyil ka' nej anajk jak tu'uny tujt pajk pon wimpik, we' ajkx möj ana'k töjk möna'any, koo jöm maa Kondoy ets Rey Moctezuma ajkx tsyip tuuny, ooyök jöm tsyaajotök, yö' koo Kondoy ooy tsaa najts katsöy. Tsyii je' Rey Moctezuma nyökxno nööwim. Jöm maa ajkx Kondoy tsyip tuuny, nikuexökp maa pokx, jöm kexö'ök kö' aw ets teek aw, jaantsy wa'ats nyikuexö'ök.

Tsyii ta' kom jeknyö Kondoy pöjk tu'aa witii nökxp jöm Mitla, koo jöm Mitla anajk Kondoy nöwimpo kajp yaj ixtaka'any, tsyii ja kojtsontaak tu'k möjtöjk ets jaantsy oy

we' anajk koots koo tököy tuumpö, möj mo'nyö anajk koo oy tu'k tseey nyaa yaxö'k tsyii Kondoy tu'nyö ixmajtsy je'tuun ka' ok yaj maanö, paak yö' yö' tuun'tuk witii jöm ijtp Mitla, witii yaj tijp ruinas ooy ja'y may nyöcx ix wintöcx, meen ajtöp tsyam yö' gobiernö. Koo ixip je' tsey nyaa ka' kay yaaxö't, jöm Mitla ixip tsyam nöwimpö kajp.

Je' winit tiempo, yo' naax winy we' anajk unnö, kom Kondoy mööt anajk kojiits e we' anajk jemtsyökö tuköpx mets kil jaa kup (5 arrobas aproximado) e tsyii je' naax ko' naapx naxaam anajk je' onytak aam.

Nan tuun ja'ak jöm Paka'am (Tlacolula) ets jöm Tule. Möö winkon jöm paka'am, jöm tuuk pi' kop we' xöö Kuay poop, (Caballito Blanco) nan möö winkon maa tu'k, kajp we' xöö Tuk Kajp, (Yagul o Pueblo Viejo) jöm Kontoy jaay maa tsaa möjk, yaj narria'ay ja'ay maa anajk nyöcx.

Kondoy mootö'k anajk tu'k pujx e we' anajk jemtsyök ipx majmokx mets kilö ja kup, e je' tajk we' anajk jemtsyök tugöpx mets kilo ja kup. Koo Kondoy tsoony Mitla, nyöcx jöm wuajwim, tsyii pokx jöm Tule, tsyii tajk koo eetsöy, kootsojk oy je' tajk wamö'ök, paak ajkx ja'y möna'any ko je' öma' möj kip witii jöm tönaap, Kondoy yö'jök tajk, e koo je' öma' kip nöcx töötsy Kondoy anajk ti io'k.

Koo Kondoy ja'ak jöm wajwim ixx koo we' je' naax apajk jaantsy mök tsyii mönaany:

—Oy ixip tsip kapx jaa jatii, tujt kanyón yjaa mönaany, ka' yö' naax nej jata'any mök yö' ooy.

Jö'mök anajk Kondoy yaj paak wajwim koo je' iutsy, öma' tsa'any muun möötpö nömaytaat taj, naan, nökxaam öötsy jöm wajwim nöcx öötsy n'ajtsy n'ixa'anyötsy, tii ta' jöm tuump.

Tsyii ta' je' öma' tsa'any mun möötpö tsoony, tsyii je' nyaax tököy möt tuu enee, poj tokoy, jaantsy tu'n naax iok mujtnö, oik ja'anö, oy tsyökonyö oy jöwönyo.

Nya'ax maa tuuk kajp witü xö Tsa'any tu'aam (Coatlán), we' ajkx möna'any koo yö' tsa'any nya'ajx, unnö anajk yö' naax, paak iaw oy wö'öm. Jom anajt je' tsa'any töm ja'atn Jaam Nööm (Nejapa), koo teek oy koo nuukx, tsyii je' tsa'any jöm oy wö'mnö' tu'n nej tsaa.

Jé' Kondoy jö'mök je' kojiits yaj wö'öm nööwim, ka' jaantsy pön nejwö'öy maa töyö, jaantsy je' wimpijtnö je', we' je' tököyök maa tu'k kop witü xöö Ipx Yuukp (Cempoaltépetl o Veinte picos) taa kopk we' taa yaj paak maa tu'k kajp witii xöö Wekx Kopkuajk (Comaltepec).

Paak tsa'any tu'ampö kajp tu'n xööjök koo jöm nyajx tsa'any, Kondoy i'utsy.

Indio Rey

Tsotsil

Chtal espanoletik

La llegada de los españoles

Bueno ati vo'nee oy jun lo'il yu'un ti reye. Ati mas vo'ne krixchano moletik li'toe, ch'abal to ox buch'u oy yu'unik. Mu'yuk buy mi ja'uk preserente, mi ja'uk buch'u tsmeltsanotik, ch'abal to ox la ti mas vo'nee.

Pero mas ijelavictalel li espanyoletik ta mas nom ya'ale, iya'iik la tiyu'un oy to balamail li'to ya'ele. Bueno ital sk'elik ti k'ux'elan yech chak taje.

Ati intioetike oy la yunin minaxik, oy la stjajoik tak'in ti vo'ne ya'ele, yo'bu oy la aguila ti buy oy mar ti vo'ne ya'el yech chak taje.

Bueno li espanyol une jelay tal, ital ajok', ital sa' yech chak taje, ital yich'ik ech'el tslumalik la un. Komo li espanyole ispas sbaik ta cha'tos. Ali jtose li' tal sko'oltas sjol xchi'uk ti indijena xkaltik li'tos. Lik la yal:

—¿Pero k'uyu'un ya'el ti bats'i ak'elojik chbat skotol ti k'utik oy avu'unike, bat ta jlumal xa skotol le'e? Ali vo'oxuke ta mas ts'akal povre chakomik. Pero ati yechuke mas lek jpojtik, jsa'tik k'op. Ali vo'one ta jk'an ta jchi'in jbatik li'to, xchi'uk yo'oxuke, i ta jk'an chikom timi xak'an xanakanikon li'to noxtoke. Ta jk'an li' ta jchi'in jbatike. Pero jk'eltik k'usi xu' jpojtik li k'usuk avu'unike, li aminaxike, li k'utik ya'ele, mu xbat skotol.

Xi la ti espanyol vo'nee, x'utat ti moletike.

Ali moletike:

—Stak' nan mi chachi'inotik, mi ta jpojtik. ¿Mi xkuch ku'untik xna'? —xi la ti moletik une.

—Stak' timi yu'un ta jchi'in jbatike. Ta xkuch ku'untik. ¿K'uyu'un mu ta xkuch? Ja' no'ox sk'an ku'untik. ¿K'uyu'un mu ta xkuch? ya' no'ox sk'an ta jnoptik mi oy bu xlok' junuk rey ave'unik li'toe. Komo li vo'oxuk intiooxuke, vo'oxuk li' ta avosilike, vo'oxuk sk'an chasa'ik junuk rey, sk'an cha'abtejik, ta vo'oxuk chapojik ti k'utik oy avu'unik ya'ele. Te xa ta jkolta jbatikotik uk. Pero vo'one mu stak' jlok' es li reye. ¿Yo'on, bu chta ku'une mu stak'yech? Nopik li vo'oxuke, tsobo abaik —xi la ti espanyole.

Li moletik vo'nee lik la snopik, istsob sbaik. Pero ch'abal to ox ya'el ti kaviltoe, k'ajomai oy la ajensia jset' ya'el, ti k'u x'elan ta snopik, k'ux'elan tsmeltsan sbaike. Iyalik la un:

—¿Bu ta jtatik ti reye? Bu ta inoptik, k'usi x'elan? —xi la un.

Slo'il me'on krem

El muchacho huérfano

Oy la jun me'on krem, ch'abal stot, ch'abal sme', me'on ya'el ti kreme. K'alal iyul li a'yej mantale, ya'i ti ta xnop rey, ya'i ti k'ux'elan ya'ele. Tey la xnap'et ti kreme. Tak'av la, li k'alal mu'yuk bu xlok' ti reya'a: "Mu'yuk buch'u sk'an. ¿Pero buch'u xu' yu'un?"

—¿Mi ta jna'betik smelol, mi ta xu' ku'untik pas k'op taje? Yu'un oy atak'in sk'an, oy k'utik sk'an tajmek avu'un. Komo va'i yu'un ta jmak'lantik' ya'el ti solteroe, ta jmak'lantik ti buch'u tspotas k'op ya'ele. ¿Pero bu ta jtatik? —xi la ti yantik moletik une.

Ati ch'aj krem tey xnap'et une:

—Pero timi yu'un chanopik ti reye, mi k'ux'elane, li vo'one ta xu'ku'un, ta vo' on chikom ta rey. Li vo'one chitojob jset' xi la li kreme.

—Kere, ali vo'ote bats'i k'ejo aba. ¿Pero k'u no'ox yu'un x'elan chavale, mi yu'un k'uk no'ox x'elan vinik ana'oj ti rey chka'nee, ompre? Yu'un me lek, yu'un me buy vinik, bu

oy stak'in, buy lek jk'ulej, ja' ta jk'antik. Ali vo'ote bats'i unin ch'aj, unin sa'mut. ¿K'usi chapas un? ¿Mi yu'un no'ox yora xu' avu'un reyal? K'ejo aba vo'ote —xutik la ti me'on te xnapa'et une.

—Bueno, ilo avilik —xi la un.

A'ti kreme mu yu'unuk sna' x'abtej, mu yu'unuk sna' k'u spas. K'ajomal no'ox te xnap'et ta buy xbat Jobelajeletike. Ta la xba smak ta be, mi oy bu xbat ech'el bee. Ja' la stajineb tajmek li yibel Muxul Vitse, te yo' jamal stenlejtik. Xbat te yo'e sa' mut. K'ajomal oy yuli' k'u tspasulan. Pero k'usi une, te la ista k'uxubinel. Ista ta tamel jun ixtalal ti krem ya'ele. Tsots o yo'on tsk'an xbat ta reyal, yu'un la oy stak'in yiloj. Ista taj ixtalal yeche, ya' la te sta ta muk'ta ton, ta yok jch'ul me'tik muxul vits ya'ele. Istam taj ixtelale, yich' late sta ta muk'ta ton ta yok jch'ul me'tik muxul vits ya'ele. Istam taj ixtalalem yich' la sk'el, xoj la ta sk'ob. Pero toj ol la ti ixtalale, mu la stak' iyak' ta sk'obe.

Te ul la ta sna oy la yunen p'in te la yul stik'. Pero ti yunen nae bats'i smelol no'ox la. Mu yu'unuk oy muk' sna, yu'un ch'abal. Pero k'al iyil ya'el ta yok'omale, sk'el ya'el taj ixtalale, ati sp'ine, k'utik yu'une, noj xa la ta tak'in yech chak taje. "¿Pero k'u no van cha'al ital li tak'ine? Yu'un nan lek li'e, te nan k'u x'elan —xi la, xmuyibaj xa la un." Pero yak'be yipal sa' mut. Te xva'et, yech chtajin yu'un mu sna' x'abtej.

Bueno ta jun o k'ak'al, ali oy Mixik' Balamil xiik noxtoke. Mas to ox la te'tik, to ox la muk'tik te'tik, pimil jobeltik. K'utik to ox ya'el te yo'e. Pero sob la chlok' ech' ta tajimol yech chak taje. Te la yil noxtok te yo'e, xlap'lon la chtil k'ucha'al kantela tey ta mixik' balamile. Bat un, ba la sk'el te yo'une.

—¿K'usi van tey noxtok? —xi la un.

Mu la k'usi te sta, te la ista jun baston te yo' noxtok lae. Pero ti bastone, bats'i animal lek, ko'ol la xchi'uk jun oro ti bastone. Stam la ti bastone pero ol la noxtok, bats'i vokol la lik yu'un ti bastone.

—Pero ba kich' ech'el, ba nan kak' ta jna —xi la.

Stam la ti bastone, o la yun yav ak'al noxtok, k'ucha' al yav ak'al yav pom xkaltike.  
Pero naka la oro yilel un. Yich' la ech'el ta sna yech chak taje, ba la yak' noxtok tey.  
Pero ta yok'omal, xchabjeal, animal xa la ep tak'in yu'un tajmek.

Oy la smuk'ta me'. Ba la sk'opon ti smuk'ta me'e.

—¿Mi muyxavak'bon jch'amun ap'in k'ux'elan li'i, muk'ta me'? Yu'un ta jk'an ta xkak'  
o kunen tak'in, yu'un oy xa jta kunen tak'in batz'i mu xa k'u x'och o —xi la ech'el un.

—¿Bu chata atak'in sonso? ¿Mi ja' yech vinik tsta stak'in le'e, mu yu'unuk sna' x'abtej,  
k'ajom ti labal sa' mut, k'ajom ti labal limuxna chapas ya'ele? Ta to xach'amun ap'in,  
xach'amun k'u xach'amun yav atak'in. K'an me o bu la'elk'aj, k'an me o bu cha'och ta  
na. Ich'o me aba ta kuenta —xi la ti smuk'ta me' un.

—Bueno li muk'ta me'ile, mu la buy yak' ta muk', mi ja'uk o bu yak' sp'in. Ch'abal yech  
chak taje.

Chnop rey

Buscan rey

Ja' o xyaket tsnopik ti rey s'kotol k'ak'al. K'usi ora jujun rominko, jujun rominko  
stsobel sbaik un. Te no'ox chk'ot la batel un.

—Pero yu'un xu' ku'un —xi la k'otel un.

Bueno mu no'o la bu tsp'ise ta vinik ti reyale. Mu xva'tzaj ti reye. Mu'yuk buch'u sk'an.

—¿Bueno pero k'usi ta jnop che'e, k'uyu'un ti mu xisp'isik ta vinike? Ja' no' ox nan chil  
ti abol jbae, ch'abal jk'u', ch'abal jna, me'onon chalike. Pero mo'oj, chba kalbe li  
moletike, chba jk'opon lavi ajensiae xchi'uk li buch'utik moletike. Chka'i ka'tik k'usi xi,  
mi sk'an stal avula'anon, mi ak'an xtal sk'elbon li jnae. K'ux'elan ya' el k'uyepal  
jtak'ine. Komo lavi muk' bu chile, yech o mu sk'an ti yaloje. Pero mo'oj un, ta xtal  
k'opon ka'tik —xi la un.

Bat, ba la sk'opon taj moletik yo' bu ajensia xkaltike. —K'elavilik ompre, batz'i tal  
jvula'anoxuk, tal jk'oponoxuk yech chak li'e. ¿Mi mu no'ox bu chva'tsaj ti reye? Mu

no'ox buch'u ta xispojotik mu'yuk buch'u ti sk'an xisk'elotik ya'ele. Pero li vo'one, yu'un yaloj ko'on ta xkak'bé li reyal ya'ele, yu'un xo' ku'un ti kaloje. Ta'lo xkiltik k'usi x'elan yechuk une. Pero mu xaval mi ch'abal k'usuk ku'un. ¿Mi mu xak'an xba avula'anonta jna, xba' ak'elbon abil ti kunen nae, ti k'uyepal ti kunen tak'in ti k'utik oy ku'un te yo' ya'ele? Yech o tsots ko'on ya'el ta jpas ti reyale, tsots ko'on xu' ku'un chka'i ya'ele. Ati yu'unuk chak ach'unike, chak ak'elik avile.

Muk'bu chak'otik ta jna, bueno ti molestike, ati ajensia ya'el une:

—¿Pero k'uyu'un ti mu jch'untik ka'tike, k'uyu'un ti mu xibatotike? Jk'eltikik mi yech chal. Atimi bats'i no'ox k'ucha'al yech, o mi bats'i yu'nun xchuvaj no'ox, mi yu'un van bats'i sokem xa'i sjol, lavi x'elan tspase. Muk'bu sna' x'abtej, jk'eltikik j'ux'elan —xiik la ti jayvo' moletik chi'uk li ajensia une.

Bat un, ba la sk'elik. K'ot la ta na une.

—K'elavilik totik ochanik talel avilik. Oy on'ox muk' li kunin naa'a. Pero yu'un nojemtik xa un, mu xa bu stak' xa'ochik. K'elavilik yepal kunin tak'in li'vi —xi la ti rey xkltike, pero ma'uk to ox rey un.

—¿K'u ono'ox xi kich avu'un ya'el? ¿K'uyu'un toj aboj' aba xacha'le aba une? — xi la li molitike, li ajensia une.

—Pero yu'un tas'i jamal chakalbeika'a, totik. Mu yu'unuk xkal mi oy bu jta, oy k'u jchon, oy k'utik x'elan. Pero yu'un kunen moton nan ijta, yu'un nan lixk'uxubin nan li kajvaltike, k'ux'elan ti bu xitsunet ya'el uke, ti bu chitajin ya'ele. Ja'ijta li'e. Chakalbeik ava'i, ijta li ixtalal li'e, jta li baston li'e, li yav ak'al li'e. Pero ja'chak' tak'in un. Ja' to tey noj tal li k'utik oy ku'une. K'al ijta li ixtalale, k'al ijta li bastone, k'al ijta li yav ak'ale, jta kunen tak'in un. Ora li'une, yech o tzots ko'on ya'el. Pero xu' ku'un chka'i reyal, k'u cha'al chkalbe li yan une. Yech o un, ¿k'usi chanopik ya'el avilik ti k'ux'elane? Bats'i tal kak'avokolik, tal ak'elik ti k'u x'elan ya'ele. ¿Mi xak'an xak'upinik ava'iik, mi yan to xava'iik li tak'ine? ¿Mi mas van oy avu'unik vo'oxuke? Ava'lik x'elan kunin tak'in.

Solel sa' la yunen boch, ispul la ta boch ti stak'ine:

—A'i ava'iik un, manik o mi oy k'u xak'an xaman xalajesike —xi la ti reye.

—Kere bats'i kolaval una'a. Melel kauktik, oy nan kauktik le'une. Pero jnoptik ka'tik k'usi xi li krixchanoetike, k'u xi li viniketike. Ka'itik k'u xi, yu'n no nan vo'ot chapas avokol. ¿Pero buch'uxa on'ox xu' chkalbetik? Mu'yuk buch'u xtojob chka'i une. Pero le'e oy yilel une. Ka'itik ka'tik k'usi xi —xi la ti ájensieae, xi la ti jayvo'moletik xchi'il ya'ele.

Bueno iyul xa otro jkoj li a'yej mantale, te k'ot taj espanyol uke, cha'i mi oy chva'tsaj ti reye. Bueno

yalik la la un taj ajensia xchi'uk moletik buch'u ay une:

—Ali jchi'iltik li'e. Chal sk'an chkom xchi'uk k'utik x'elane. ¿Mi xu'xana 'ik k'ux'elan? Ika'i xa li x'elan yech chavalik, ti bats'i mu xu' xichiotika'a. Pero li vo'one li'ay xa ta sna, ay xa jk'eltikotik. Liyik'otikotik ech'el un. Oy li tak'in yilele. Nojem skotol k'uyepal yunen nae. Kere mu xa bu x'och yilel. Pero xchi'uk k'usiuk, mu yu'umuk ya'uk no'ox ya'el li tak'in teye yu'un la oy sme' yu'un ya'el. Ista la ta tamel ixtalal te ta muk'ta ton yo' Muxul Vitse. Oy la ista noxtok jun baston xchi'uk jun yav ak'al te ta Mixik' Balamile. Pero yu'un xa nan ik'uxubinat yu'un kajvaltik, yu'un xa ono te k'ux'elan k'elbat sme'anal. Pero li tak'ine oy tajmek. ¿Yechoe un k'u xachiik, mi ta xkom xana'? ¿K'u xachük, mi xtojob xana' le'e? —xi la ti moletik ya'el, jayvo' ay sk'elik xa sna une, xi la ti ajensiae.

Bueno tak'av la li viniketik uno

—Pero ti mi yu'un oy ka'uktik stak'ine, mi yu'un melel ka'uktik ti xu' yu'une, lek nan ya' el unbi. Timi yu'un ta xkome mi ta x'abolaj chixchabiotike. ¿K'usi ta jk'antik i vo'otike? Yu'un ja' ta jk'antik

buch'u oy stak'in, buch'u xve' yu'un ti k'uyepal vinik stsob sbae, k'ux'elan chispojoyik une. Yan li k'al ch'abal ku'untike. ¿Kusi ta jpat o ko'ontik?

pero taj une va'i yu'un oy une. Pero yu'un nan k'ux'elan ya'i sba un che'e —xiik la ti viniketik une.

Bueno yal ti espanyol uk une:

—¿Mi oy buch'u va'i, k'ux'elan, mi oy buch'u spas vinikal? —xi la ti espanyol une.

—Oy, ja' ta x' abolaj ya' el li'e. Ja' yech x'elan chak li'e, ta la xu' yu'un li reyal ya'ele. Oy la stak'in ya'el, ay xa la xk'elik —xi la ti jlom buch'u oy la sna' jutuk sjelubtas ta kastilya xkaltike. Ati vo'nee bats'i jutuk ti kastilyae. Mu yu'unuk ana'ik chak k'icha'al lavil mas xa oy pim sna'ik jchi'iltaktike. Vo'nee bats'i nom sta k'ucha'al chk'opojike.

Iyal ti espanyol uk une:

—Lek timi yu'un ja' yech chak taje, yu'un ta jk'antik. La'jtsob jbatik, mu batz'i k'uk no'ox cha'al kikta jbatik tajrriek. Ora l'avile, lek oyotik un che'e. Mi ch'abolaj, mi yu'un ja' tapas reyal le'e, lek oy. Tana ta jpastik jun lek k'op, ta jpastik le k'in. Yu'un chkak'tik junuk biva. Alavile, lek oyotik un che'e. Mi ch'abolaj, mi yu'un ja' tspas reyal le'e, lek oy. Tana ta jpastik jun lek k'op, ta jpastik lek k'in. Yu'un chkak'tik junuk biva. Alavile yu'un ibiva jentes indígenas! Xichiotik li vo'otike. Ta xkaltik ibiva intio lakantonya! —xi la un—. Ariba jentes Kvaktemok! —xi la anti espanyol vo'ne une. Bueno yu'un va'tzaj ti reye, ta jpastik junuk k'in. Yu'un ta x'abolaj, ta jpastik k'ux'elan chispojotik, k'ux'elan ta jpastik k'op chak taje —xi la ti espanyol une—. Bueno lavi x'elan li'e, jpastik junuk k'op un. Ta ora no'ox ti k'uxelan kak'tik junuk opisio, ti k'uyu'un yech x'elan tspas tajmek ti yantik espanyole. Pero ta smantal xa li reye. Lavile, yu'un rey xa ta xkalbetlk —xi la un.

Ora bat la. Te la nakal te ta' Tusta li espanyoletike. Ati rey une, iyik'ik ech'el yo' ya'ele, te bat ta Tusta. K'alal ibat ta Tustae, mu la yu'unuk iyak' svokol ta skuchel ti stak'ine, ti k'utik uke. Yu'un ibat skotol k'alal ibat taj ixtalale, k'al ibat taj bastone, taj yav ak'ale. Ali tak'ne, te la isakub skotol te ta Tusta. Ora ispasik la jset' unen jteklum xkaltik ti bu xchotiik ya'ele. Pero batz'i jutuk to ox la ti vo'nee.

24

Sp'isik sk'uliejalik

Pesaron el dinero

Lik snopik un ti yu'un ta spojik xa ya' el ti sminaxike, ti yu'un tznutzik xa lok'el ti yantik espanyole. Bueno ti yantik espanyol une:

—¿Vu tal jun intio yech chak taje? ¿Bu tzta stak'in, k'ucha'al? Bueno alavile mo'oj, mu yu'unuk bats'i xba jmiltik ta ora. Mas lek batik ta jpastik junuk opisio. Lavile ak'o smaloatik k'usi ora, ta jk'eltik mi yech xal ti oy stak'ine. Ali vo'otike chkich'tik ech'el skotol jtak'intik —xi la ti rey espanyol uk une.

Takbat la tal vun ti mol reye. Ak'o la smalaan ti k'usi ora chul ti rey espanyole, ak'o la sa'be lek y'avil. Ta la sk'elik buch'u oy, buch'u la mu'yuk stak'in. Timi yu'un la ja' oy stak'in ti rey espanyole, yu'un la ibat skotol stak'in ti rey intio lae. O mi ja' la oy ep stak'in I i rey intioe, chkoma la skotol stak'in ti rey espanyole —xi la tal ti vun ispasike.

Bueno taj rey intio une:

—Stak' xtal avula'anon ti k'ux'elan ya'ele. Li vo'one muk' ta alel, mi yu'un ibat ti jtak'ine ibat. Mi libat k'al ta vo'on, muk ta alel —xi la ti rey uke.

Tsots la yo'on xcha'le sba un. Ispasbe la sute'sobil ti vtin uk une.

Ati rey espanyole, ital la ti stak'inike. Imuy talem yu'un. Ati vo'nee ch'abal to ox karo, muy k'usi oy ya'el. Solel sa'ik la, naka ta mulketik tal ti tak'in yu'unike. Tsob'la ep tajmek ti tak'ine; inoj la tajmek la mulaetik skotol li k'u sjamlej li Tustae. Tak'ine mu yu'unuk atbiluk, solel busabil no'ox tajmek. Ital la ti buch'u ti totiletik yu'un ti reye. Ma'uk ti rey stuk itale, naka no'ox yan o buch'utik ital yu'un ti espanyol une. Bueno iyal la un.

—Ora lavile li'o oy skotol jtak'intikotik, ¿k'ux'elan ya'el une? Ora li vo'ote, ¿mi oy yech yepal atak'in? Bueno ¿mi ta jp'istik k'usi x'elan un? Mas lek p'isbil. Mi yu'un ta xkatike mu jayuk laj katik bi'a. Ora li'e ya' lek jp'istik ta almul o mi ta litro k'uxi —xi la ti espanyoletik une.

Bueno ti rey uke:

—Stak' ti k'ux'elan chavale. Li vo'one muk' ta alel mi bat kunen tak'ine. Li vo'one, k'ajomal no 'ox ku'un li k'uyepal li'e. Mu'yuk bu yan ep jtak'in tajmek —xi la ti reye.

Pero ta ten la oy ti stak'ine, mu yu'unuk busuluk, mu yu'unuk k'usi x'elan, solel k'ucha'al ixim, yu'un la ta ten. Oxp'ej la ta ten li stak'ine.

—Bueno yechuk ohe’a —xi la ti sviniktak ti rey espanyolek une.

Stambeik la sp’isel, ta almul la sp’isik un. Sp’isk, sp’isik, iyich’ la vaxakib k’ak’al ti p’is tak’ine. K’alal yu’un lajebal xa ox’sp’isik taj tak’ine:

—¿Bueno ali vo’ot une, k’usi ora ta jtambetik ap’isel, k’ux’elan ya’iel un? —x’utat la li reye.

—Timi laj ap’is li avu’unike ta jtambe sp’isel li ku’une. Jk’eltik k’usi ora xlaj, mi ep to, o mi mu’yuk xa ep —xi la li rey une.

—Mo’oj ku’untikotike jutuk xa sk’an xlaj. Ta jlajestikotik ta jmoj che’ —xiik la.

Laj la sp’is skotol ti rey espanyole, sviniktak xkaltike. Bueno laj yech chak taj ya’el une.

—La’ jtambetik sp’sel li vo’ote —x’utat la uk un. Stambeik sp’sel. Oy xchi’iltak buch’utik ya’el, ep tsobelik.

Ti rey ya’ele, oy xa xch’iltak ya’el, slok’esik la li jp’ej ten tak’ine Sp’isik la lok’el. Bueno ti mol reye, ba la sk’el k’alal yu’un xa ox ech’ ta o’lol taj jp’ej teñe.

—Bueno ali yepal tak’in yech chak le’e, ta xaviktabeik sp’isel. Jutuk xa stak’inal tene, mas mukil ten le’e. Ora chatambeik xa yan jp’ej noxtok, mas o’lol mukil tene, ja’ xa xatambeik sp’isel noxtok. Jk’eltikik k’uyepal xlok’ teyo’e. Mi laje chatambeik mas vixil une. Mi laje laj o umbi’a, ch’ab xi tak’in, ibat ti jtak’in k’uyepal unbi’a —xi la ti rey une.

Ati espanyole lek to ox la yo’on, xmuybaj to ox la, ja’ ti jutuk xa la yil ti tak’in une. Och taj jp’ej ten yech taj une. K’al ilaj ti jp’ej ten yeche, mi ja’uk oy bu bats’i la sta o’lol, ilok’ xa la ti k’uyepal ilok’ stak’in ti espanyol yech une.

Bueno ti espanyol une:

—¿Pero k’usi ta jnoptik un? Vo’otik lavile yu’un xa lich’ayotik. Lavil li tak’ine yu’un xa ilaj. ¿K’usi xa ta jpastik ya’el? Ora li reye muk’bu bak’in, va’i te to oy yan jp’ej ten yu’un teye. Ali’e che’e mi ja’uk mu’yuk bu tstaе, altik xa no’ox ta jp’istik, yu’un yil xa yil —xiik la, solel la yiktaik abtel yech ti espanyol une.

—Bueno lavil une, ¿k'usi ta jnoptik, mi yu'un solel te kom k'usi x'elan ya'el? —xi la ti buch'u sp'is tak'in yu'un ti espanyol ya'ele—. Lavie yu'un ikom li tak'ine. Yu'un yech ijpastik trate, yech ijpastik apuesto jujun tal yech chak taj ya'ele. Mu'yuk buch'u k'u xalbe sba un. Timi vu'un ilaj li jtak'in vo one, yu'un avu'unik skotol li jtak'ine. Ilaj li avu'unike, vo'on oy to kome, ku'un ikom —xi la ti reye.

Sk'an sutel stak'in li rey espanyole

El rey español quería reclamar

Bueno sut ech'el ti espanyole, batyalbe ya'i ti yajreyike. Ti rey ya'ele chopol la yai' un, yo'un kom skotol ti stak'ine.

—Pero ¿k'uyu'un ya'el, k'ucha'al ya'el ti xelane, li intioe oy mas yu'un li tak'ine? Ali vo'otike, lich'ayotik ya'el un. Pero mo'oj. Ali reye, batik, ba jk'opontik asta voon chibat uk. Ta xka'itik k'usi xi. Mi ta sut li tak'in yech ya'ele komotik ta lek, muy'uk buch'u xut sba. Timi mu'yuk sutese ja' to ta jk'eltik k'usi xi ta jpastik un —xi la ti rey espanyole.

Bueno tal la li rey espanyole, tal sk'oponel ti rey

intioe. Bueno iyal. la ti rey espanyole:

—Ilaj jtak'in li vo'one. Yech chak li'e kom skotol. Li vo'ote mas oy avu'un. ¿Mi jmoj ta xkom yech, o mi ta sut to jlomuk, ti k'ux'elan ya'ele? Ikal li vo'on yech chak li'e, ikal mi yu'un mas jutuk avu'un uk une. Mu'yuk buch'u xut sba, ja' lekti k'al yu'un sutuk to li jtak'intikotik jlomuke. Ak'o mi mu sut skotol, bal to ti k'uyepal sute —xi la ti rey espanyol une.

Bueno li rey intioe:

—Lavile muk'bu ta sut tak'in, ch'abal. Yu'un ta j'ech'el ti k'uxi x'elan jchapbetik sk'oplale, yu'un ikom li tak'ine, ikom. Ati yu'unuk vo'onikon ilaj

jtak'in nextoke, yu'un ibat skotol ku'une, ibat.

Muk'bu tajimol ta jpastik, yu'un vinikotik —xi la ti rey xchale' sba uk une.

Bueno ti rey espanyole:

—Stak' un che'e. Timi yu'un ja' yech chak taje, yu'un te k'alal. Li vo'one lek chajk'opon. Pero mi mu k'u stak' une, yu'un te k'alal un —xi la un.

Ja' yech k'alal ilaj ya'ele. Yech iyalbe sbaik, ti yu'un mu k'usi xu'. Muk'bu sut yu'unik i tak'ine.

Isut la ti rey espanyol une, istak la ta ik'el xhi'iltak uk.

—Ja' lek, ali rey intio ya 'ele, ja' lak la jmiltik. ¿K'ucha'al ya'el ti x'elan ta jpastike? Yu'un li jtak'intike mu no'ox yu' unuk xkom yech chak le'e. Ta jtaktik ech'el ep soltero, jk'eltik k'ux'elan xlaj —xi la ti rey espanyole.

Ijelav la tal ep tajmek ti spanyoletike. Ja' no'ox la yech ti krixchanoetik vo'nee, ti lakantonetike, taj astekae, taj Kuaktemok lae, oxchop la oy li'to uk une. Tsob la sbaik tajmek un. Pero naka la ta p'ilomte' sna' xmilvanik ti vo'ne la une. K'alal ba'i iyak'be sbaike ikuch to ox la yu'unik, ilaj la ti espanyole, ja' la ikuch yu'uñ ti intioe. Ta yan jkoj noxtok yech espanyole mas oy lek stuk'ik, lek k'utik yu'unik une. Jelav la tal ep tajmek un, ti xchi'uk, xchi'uk xa k'utik yu'une. Cha'i xa ti yu'un chlaj ali reye.

—¿K'usi ta jnop ya'el? ¿K'uyu'un ti x'elan ya'el yech chak li'e? Ati yu'un ta jtak ta ik'el noxtok yan j'ech'el li rey espanyole. Chka'i ka'tikmi sk'an xikomotikotik ta lek xchi'uk —xi la ti rey intio une.

Iyak mantanal li reye

El rey indio hizo un regalo

Istak la ta ik'el yech taje, spas la yun vun noxtok ti stak ta albel k'usi ora chtale. Li rey espanyol uke, isch'un la uk. Ma'uk ti yu'un kapem tajmeke, ixi'un la, ital. Ora ti rey ya'el ti yu'un tsmala ti yamiko xchi'il ta reyal ya'el une. Ma'uk no'ox un, ispachan la chib jay oro, chib jay plata, spachan la ta mexa, smoton la ti rey la xtale.

Bueno ati espanyol uk une, ital ti xchi'iltak k'ux'elan cha'i ya'el yech uke, isxokobtas la jun cuarto noxtok un, ta xba svula'anel uke, ja'nno'ox la ti naka xaktoj iyak'komel ta cuarto uk une.

Bueno iyul la talem ti rey espanyole, isk'opon sbaik ya'el:'

—Timi yu'un ta sut ti tak'in k'ucha'al ikaltike, lek. Xu' muk' buch'u bats'i xut sba, bats'i tsmaj sba ta puerza ti k'ux'elan ya'ele. Xu' xikomotik to akuerto, xu'xba naklan ti bu k'alal vo'on stak' mi chisut o mi chinakiotik li'toe k'ux'elan ya'ele —xi la ti espanyole.

Pero ali rey uk une mu no'ox la bu yal mi yu'un ta sut ti tak'ine, k'ajomal no'ox ti chak' mantal ti k'ux'elan ya'el ti tak'ine, yu'un la komem oe. Ati rey espanyole icho'van uk un.

—Bueno stak' komikotik ta lek. Kolaval chkich'li jmotone, mu xa k'u xkalbe jbatik —xi la ech'el la uk un, iyich' ti smoton yech chak taje, yich' la oroe, yich' la taj plata une.

Bueno k'al ik'ot ta slumal une, k'ot la snopik, k'ot la stsob sbaik noxtok un.

—Pero ja' no'ox yepal ali matanal kikta o jbatike, ɔk'uyu'un ya'el? Ati mas jtak'intike, ibat. K'usuk ku'untik mas altik ya'el un. Lavile yu'un jk'eltik buch'u xu' yu'un. Yu'un muk' ta alel, buch'u ilaj ilaj, buch'u kuch yu'un ikuch yu'un mi ja' iyak' intioe yu'un te k'alal —xi la un.

Jelav talel yan j'ech'el ti ak' ak'ok'e. Bueno ali rey

uk une, stsob la sbaik tajmek, mu no'ox la bu chikta

sbaik. Ati rey ya'ele, k'al ista ora une, mu xa la xkuch yu'unik un ljatavik la sviniktake, ijatav ya'el li rey uk une.

Va 'i un k'al ijatavike, lik la stsob sbaik tajmek.

—Pero jk'eltik k'usi x'elan xkuch ku'untik, k'usi x'elan xu'ku'untik, yu'un mu no'ox xu' bats'i xkaltik mi yu'un chich'ayotik li vo'otike. Pero k'usi ono'ox, jtuktik —xiik.

Bueno istsob la sbaik ep tajmek, iyal la ti rey espanyole:

—Li vo'otike ma'uk no'ox li'otik li'e, k'ux'elan yech chak li'e. Lavie epotik xa. Batik un, ba jtatik yo' bu oy ti minax ya'ele, k'u ta jpastik bu nomotik une. Jk'eltikik mi ta xpoj ku'untik, jk'eltikik mi muk' ta xpoj ku'untik. Jk'eltik mi yu'un iba ibate yu'un bat, mu jaylok'el ti k'uxelane, yu'un jtsob jbatik —xiik la ech'el la un.

Chbat ta Mejiko ti reye

El rey indio va a México

Bueno ati reye ibat k'alal ta Mejiko, ba la nakluk ya'el. Pero ti vo'nee ch'abal Mejiko, mu la k'usi oy ya'el, k'ajomal la oy ti yo' bu ti nakalik la jayvo' ti intioetik xchi'uk ti espanyol ta sjok'ik minax ti vo'nee. Ik'otik la un. Ati rey espanyol ya'el uke, mu la bu ilin ti k'ux'elan yech chak taj ya'ele, ch'an la xi k'alal ik'otik ya'ele. Bueno iyal la un, k'ot sk'opon sbaik:.

—Ti yu'un tal naklikon yech li'e, ali skotol li k'utik oy li'toe ya'ele k'untikotik —ja' la yech i'albat un 'ti rey espanyole.

—Timi yu'un latala, mi yu'un k'ux'elan yech chak li'e, lek oy. La<sup>J</sup> jchi'in jbatik, la' jk'eltik k'usi oy chavalik li'toe —xi la ti rey espanyol une. K'otik ya'el, sk'opon sbaik ya'el ti k'ux'elan une, sk'opon la sbaik lek, mu to' ox la bu xut sbaik, mu to ox k'usi palta taje.

Bueno albat la ali rey intioe:

—Batik, ba atinkotik —x'utat.

Istsob sbaik la ech'el, ibatik ta atimol jun k'ak'al. Ik'otik ta vo' ya'ele, te ta mare, bu oy ali minaxe, nopol la mar ti vo'ne. Slok'es la sk'u'ik, ochik la ta ati mol. Ati mol rey uk une slapoj la ech'el ti xch'ov ti bu staoj ya'ele. Yich'oj la ech'el ta sk'ob k'al i'och ta vo'e muk' la sk'an iyich' ochel ta vo', te la iskajan komel ta sba sk'u'. Yiloj la ti yantik espanyol xchi'uk ti rey espanyol ti te kajal ikom yech chak taj une. Laj atinikuk, Lok' talel, ilok' talel ta vo' une. Bats'i k'uxubinbil la yilel ti reye, tambat la ti sk'u'e, ililinbat la yilel ch'ak'bat slape. Pero buy un, ta yut la vo' tenbat ech'el ti xch'okove k'alal ililinbat sk'u'e. K'al to la yut vo' bat.

K'al ik'ot ti reye, yil ti ch'abal ch'okov. Yan la sba yo'on un.

-¿K'usi ta jnop un? Ch'ay ti ch'okov ku'une. M'yuk xa bu tal —xi la k'otel ta sna—. Pero li vo'one mu jna' k'u ta jnop. Ti tak'ine yu'un chbat. Lie ch'abal ok'ob ch'ej, yu'un povre oyon. Pero na'tik k'usi ta jnop un —xi la un, yan sba yo'on la tey un.

Ik'opoj la sts'i' ti rey une:

—Pero li x’elan yech le’e, mu xavat avo’on. Ali yech batsi’ abol aba, ¿k’uyu’un ya’el? Pero taj x’elan yeche’ilbajinel ata, x’elan la bat ta atimole, x’elan ach’un ilbajinele. Pero mu xavat avo’on, ali vo’one chba jk’elkik mi mu xtal —xi la ti ts’i’e.

—¿Mi xa’abolaj, mi yu’un’chapas pavore? Abolajan che’e, ba k’elokik, jk’eltikik mi xlok’ tal —xi la ti rey uk une.

—Ta xlok’ tal, mu xavat avo’on. Te koman. Ali vo’one chibat —xi la ti ts’i’ une.

Bueno’ ibat ta li ts’i’e, bat la yo’ bu atinike. Och la ti ts’i’e’, och la sk’el pero mu la k’u xut sta. Li ts’i’e iyil la ti ixtatal tey ta yut vo’e, pero mu la xyal k’alal olon ti ts’i’e. Ta la xkajinaj muy el tal,

mu’yuk la yip. Li ts’i’e:

—¿K’usi ta jnop, k’usi xi xu’ ku’un ya’el, mi chkom ya’el, mi mu jta? —xi la un.

Bueno isk’opon la choy un.

—¿Mi mu xa’abolaj xakoltaon? Bats’i x’elan yech li’e, vo’one, bats’i abol sba tajmek kajval. Ich’ay k’usi ‘ich’ay yu’un. Li’e ikil xa tey oy ta yut vo’e. Pero k’usi, li vo’one mu xi yal k’alai chak vo’. Jayuk xa kak’ yut vo’e. Pero k’usi, li vo’one mu xi yal k’alai chak vo’. Jayuk xa kak’ kip, mu k’u xkut. Ora li vo’ote nopem xava’i te oyot ono’ox ta vo’e. Abolajan mi ch’och atambone. Chajk’anbe pavor —xi, la ti ts’i’e.

Li choy uk une:

—Bueno stak’, ¿k’ucha’al mu stak’? Timi oy k’usi oy avu’une, bu oy, jlikel chba jtam tal li vo’one —xi la li choy une.

—Te oy li’e, tuk’ xa bat li’toe, yu’un tey oy. Te yo’e, te xatambon talel. Abolajan —xi la ti ts’i’e.

Li choye och la ech’el un. Jlikel la ista tal. Ali choye yich’oj xa la lok’el tal:

—Avi jta talel. ¿Mi ja’ no’ox le’e? —xi la un.

—Ja' no'ox un, kolaval ti la'abolaj alok'esbon talel une. Ijtatik. Yo'on chba kak'be ti kajvale —xi la ti ts'i'e.

Ital la un ti ts'i'e, skats' talel, skats'oj la talel li ch'okov lae, iyul talel k'alal na. Y ul la yak'be ti yajval une.

—Avi, li' oy une kajval. Li'ijta talel ali ixtalal ikom avu'un une. Bueno li' xa oy une, mu k'usi xal avo'on un. Chapel xa li' oy une —xi la li ts'i une.

Ati mol reye:

—Bats'i lek ko'on. Bats'i yan sba ko'on ja' ti bat ox ku'un ali ixtalale. Li'e lek xa ko'on, mu k'usi xal ko'on tana un —xi la ti mol reye, lek xa la yo'on tajmek un.

Bueno ti mol reye k'ala ista ti ch'okove yech chak taje:

—Mu xa bu ta xkich', mu xa bu ta jlok'es vo'on ta jk'obe. Mas lek solel ta knak' li' ta jnae. Mi vo'oxuk mu xapikik, mu xak'elik li ch'okov li'e. Tey nak'luk yech —xut la, oy la stseb, oy yajnil, oy sch'amaltak ya'el yech une.

—Bueno yechuk —xiik la ti ch'amaletike. Muk'bu ta alel tspikik, muk'bu ta alel ta sk'elik ti ixtalal ya'ele.

Ik'otjchonolajel

Llega un comerciante

Bueno ta mas ts'akal xa noxtok une, bat la jun jchonolajel, ja' ti mol rey espanyole.

—¿Pero k'usl xi ta jnoptik yo' to k'ucha'al xkich'betik li me' tak'in yu'une? Va'i ja' yu'un oy o tajmek stak'ine, oy ch'okov, oy k'utik oy yu'une. Pero la' jk'eltikik k'ux'elan —xi la un.

Bueno te ik'ot ti jchonolajele, ta la x'avan ti jchonolajele.

—¿Mi xak'an xamanik ch'okov? ¿Mi xak'an xamanik tak'inal chikinal? ¿Mi xak'an xamanik nats'il? ¿Mi xak'an xamanik k'untik lie'e? Bats'i lelik tajmek —xi la x'avet la un.

Ati stseb ti mol rey une ilok' la ech'el un. Ibat, ba la sk'el un.

—K'elavil, lekik tajmek ixtalal li'e, lekik tajmek k'utik li'e —xi ti jchonolajele—. Mi oy poko' avu'unik, mi oy mu xa xtun avu'unik, oy ixtalal, oy k'usi oy avu'unike, ich'o talel. Ta jel xchi'uk li ach' li'e. Ja'to ep chakak'beik. Komo li'e bats'i lek, bats'i mas pino tajmek. K'elavil —xi la un.

Tal la taj stseb li rey une, tal slok'es la ti ixtalale. Yich' la ech'el la un.

-Bueno k'elavil x'elan, mi chajelbon yech chak li' ya'ele, mi chavak'bon ali oxibuk ixtalale. Te k'alal ich'o ech'el li kixtol li' uke. Ja' no'ox ti mas poko' xae. Yan timi yu'un mu xavak'e, mu xkak' unbi —xi la k'otel ti tsebe.

—Ali vo'one chakak'be, ¿k'ucha'al mo'oj? Lek oy, ta jel. Yu'un li x'elan li'e ta x'ach'ub tal ku'un noxtok. Ti k'usi ora xital noxtoke, jk'eltik mi chajel, jk'eltik mi chaman k'usi x'elan, yu'un ta jmeltsa'n talel lek. Ali kixtol li'e, li k'utik ta jchon li'e, bats'i lek tajmek. Ali x'elan li'e chopol. Pero mo'oj, ta jmeltsantik. Avil lek xa ti k'usi ora nostoke —xi la ti jchonolajel une.

Bueno taj tsebe xmuybaj xa la yich' taj ixtalale. A li chib ixtalale yul la snak' ta yav, jun ixtalale xojol xa ta sk'ob ti tseb la une.

K'alal yalbe ti stot ta mas tz'akal ya'ele:

—Bueno ali vo'one, tot, li ixtalale ijel me. Te xa nak'al chib te yo' yave. Ora ali june li' kich'oje, pero mas toj animal lek. K'e slekil tajmek. Muk'bu yech ixtalal tajmek xkiltik —xi la ti tseb la une.

—Pero ompre —xi la ti reye—, ¿k'u no'ox yu'un yech chapas? Pero kaloj ava'ik ti yu'un bats'i mu xajel, mu xach'unik k'usi x'elan. K'e vo'one, k'e jta ox cho'el yech chak li'e. Pero itojob to tal ku'un, ilok' to tal ku'un xichi une. Ora li vo'te, ¿k'u yu'un ti x'elan apasik une? —xi la ti mol reye.

—Pero ijel un —xi la ti tseb la une.

Ati mol reye yan la sba yo'on. Solel la yu'un ok' la ti k'uelane, ja' ti ch'abal xa la kom ti sk'ulejal ya'ele, ch'abal xa kom ti stak'in ya'ele ja' sna'oj ti chbat la , skotol une.

Ati buch'u iyich' ti ixtalale, ati jchonolajele, isbik' la ti ixtalale. Mu la yu'unuk iyich' ech' el ta yav k'utik ta xchone. Solel isbik' la, och ta xch'ut la un.

Isa' ik ixtalal li katu'uk xchi'uk ch'oe

El gato y el ratón buscaron el anillo

Va'i un li mol reye, yan sba yo'on yech chak taje.

—¿K'usi ta jpas, k'usi xu' ta jnop? Yu'un ch'abal chka'i une —xi la un.

Bueno oy la jkot skatu' noxtok li mol rey uk une.

Bueno ali katu' une:

-K'elavil ajvalil, atimi yu'un oy k'u palta avu'une mu bats' k'uk no'ox cha'al avat avo'on, mu vats'i k'uk no'ox cha'al. Xu' ali vo'one provaikik mi oy van k'ucha'al xpoj tai el ku'un. Pero taje stak' to k'elel buy batem bats'i nom. Te no'ox bu batem xchi'uk taje —xi la ti katu' une.

—Bueno mi xa'aboiaj, ¿mi xapas pavor yeche?, ¿pero

mi xata tal xana? Bats'i mi chba asa' tale!,

aboiajan —xi la ti mol reye.

—Bueno chba jsa' talel li vo'one. Pero k'usi, vo'one mu jna' tik mi xitojob, mi k'usi x'elan ya'el. Pero ta jsa' jchi'il, ba jk'elkik k'usi x'elan —xi la ti katu' une.

Ibat la un, ba la'sa' buy ti jchonolajel une. Ista la, te la ista vayem la ta yolon te' ta ti' nab la un.

—Pero li' xa oy une, karajo. ¿Pero k'usi ta jnop? —xi la un li katue'e.

Mu la k'u stak' snop, mu la xul tsjol la un.

—Bueno pero, ta jsa' ka'tik kamiko —xi la un.

Sa' la yamiko nostok, ja' la isk'opon li ch'o une. Bueno ali ch'o une iyalbe la'ya'i:

—Ja' yech x'elan palta li'e. ¿Mi mu xa abolaj, mu xa koltaon? Ali vo'one mu k'usi xu' ku'un tajmek chka'i, mu k'usi xul ta jol. Vo'one ja' yech chisk'anbe pavor li kajvale, yu'un abol sba un, ital li ixtalal yu'une. Pero yu'un solel sbik' o xa, tey xa ta yut xch'ut. Li vo'one mu k'u xkut jlok'es un —xi la ti katu'e. Bueno li ch'o une.

—Pero li vo'ot ya'el bats'i pukujot. Bats'i vinik xaka'le aba tajmek. Yu'un ali vo'ote chamilvan, li vo'ote chati'van ya'el le'e. ¿Mi mu xul ta ajol k'u chapas? ¿Pero k'uyu'un ya'el? ¿Mi mas to sonsoot ya'el? —xi la ti ch'o une.

Yech un, pero lavile yu'un bats'i mu k'usi xu' tajmek chka'i. ¿Mi mu xa'abolaj xapas pavor k'ux'elan, mi oy k'u xul ta ajol li vo'ote, ompre? Komikotik ta miko. Mu xa buch'u k'u chayalbe, mu xa vuch'u xayut. ¿K'ux eian ya'el? Lavile yu'un amiko ta jk'opon jbatik —xi la li katu' une.

—Bueno, li vo'one lek ko'on. Ja' no'ox yu'un abol sba ti povre avajvale, jk'eltikik k'usi x'elan. Ati vo'one xul ta jol k'u ta jcha'le taje. Ta jk'elkik mi mu xlok' ku'untik —xi, la li ch'o une.

—Bueno batik che'e —xi la li katu' uk une.

Batik un. Te la vayal ti vinik istaik une.

—Malao to me avil. Ali vo'one ta jk'el k'u ta jcha'le. Mu xaval mi yu'un mu xlok', ta jpastik kanal tana —xi la un.

Bat la set'be ali schak xvex ya'el bu vayem ya'el une. Isjambe la lek k'u sjamlej tajmek' sti' sna'oj ya'ele. Sjambe, set' yech chak taj une.

—Bueno li me, k'elo un. Ali vo'one li chi'abtej ta jot noxtoke, vo'ote la' k'elo li'toe —x'utat la li katu' une.

Te la ba smala ti katu' yo' bu taj jaten xa schak xvex ali jchonolajel une. Li ch'one une ba la spajbe la li sne ta sni' ali vinik te vayem une. Ja' to sk'el, ispajbe li sne une. Ital la jat'isanel yu'un un. Jat'isa jat'isa xie, taj to la pitil ik'ot.

Taj ixtalale, tale la tsisnel yu'un taj vinike. Stsakoja la k'otel katu'e, jlikel la' yich' talel la un.

—K’elavil un, litojobotik un, litojobotik un. K’ucha’al chkal une. Ora lie’, li ch’okovil une, ich’o ech’ek un, yu’un k’ot ak’bo entrekal ajvalil avu’une, xaval ti litojobotike —xi la li ch’o une.

Tal la ti katu’ une, k’ot la yak’be ti yajval une.

—K’elo avil un, ijta talel. Pero li vo’one muk’ xitojob ta jtuk. Ja’ ijk’anbe pavor li ch’o abolaj liskoltae. Li’me oy une. Ja’uk to me ta yan jkoj noxtok k’usi x’elan k’u xacha’le noxtok une. Pero ilo xa me avil un, mi mu xa kuch ku’untik une. Ali’e iyul talel ku’un noxtok un —xi la k’otel ti katu’ une.

—Bueno, lek oy —xi la ti reye.

Smuybaj xa la, lek xa yo’on tajmek ti yu’un py xa tey ti yixtole, tey xa oy ti stak’in xkaltik noxtok ya’ele.s

Ta xcha’ lik sa’ k’op

La guerra comienza otra vez

Va’i un mu k’u stak’ xcha’leat. Iya’i ti rey espanyol une, lik la yalik noxtok un.

—Lavile oy mas sa’k’op tajmek lavil une. Yu’un jk’eltik buch’u xlaj, buch’u ali xkuch yu’un. Lavile naka ta sa’ k’op ta jpastik o apuesto un —x’utat la ti rey intioe.

Bueno ti rey intioe:

—Xu’ timi yu’un ja’ yeche, yu’un xu’ xilajotik, ti k’ux’elane —xi la un.

Tsots yo’on ja’ ti oy ti yunin tak’ine, oy xchi’il uk, ti k’u x’elan ya’el.

Ochik la ta pas k’op un. Ati rey une ta xa ox la, xlaj un, laj la skotol ti sviniktake. Yu’un tsakat xa ox la taj reye, ta xa ox la smilat. Ta la xchukat, ta la xchukbat lek yok sk’ob. Ta la xtuch’bat sjol, ta la xtuch’bat yok. Ati sjole ja’ no’o ia ta xbat k’alal Espanya. Yan ti yoke, ti sbek’tale, te ta xkom, xi la snopik ti rey espanyol une.

Ati rey yech chak taje, istakbe to la mantal buch’utik ti li’ ta Tsinakanta ya’el xkaltike. Yal la ti yu’un xa chlaj li reye.

—La' k'elikon yu'un xa chilaj. Mu xa yorauk un, yu'un xa ika'i ali pas k'ope mu xa xkuch ku'un. Ali espanyole bats'i oy lek sbala, oy lek stuk', oy lek k'utik yu'un tajmek. Vo'on jchi'uk kabtejeb yech chak li'e, mu k'u bats'i bal o. Yu'un xa chilaj un —xi la un.

Bueno iyal li moletik li'toe, ja' li oy stsob la sbaik yu'un a'yej mantal yu'unike:

—Pero li reye mu k'usi yich'oj poje. Jlikel chba jpojtik. Ali vo'otik li'to ya'ele, ik'usi jtutik ya'el uk? Ak'o mi intiootik pero jk'eltik k'ux'elan xi'abtejotik, jk'eltik buch'u mas vinik, mi ja' mas vinik li spanyole a mi ja' mas vinik li intioe —xi la ti viniketik vo'ne une.

—Bueno, ik'usi avabtel vo'te? —xut la sbaik. Lik la

yalik:

—Vo'one tokon, pero ik'al luman tokon —xi la.

—Vo'one tzajal lumal tokon —xi la.

—Vo'one chavukon —xi la.

—Vo'one pepenon —xi la.

—Vo'one voon —xi la.

Bueno xchap la sbaik tajmek ti k'utik x'elan yabtelik juchop juchop lae.

—Bueno mu k'usi alavile, sob ok'ob chibatotik. Ali reye jtakbetik mantal yu'un te chik'ote. Li vo'otike ta jk'eltik k'usi x'elan ti espayole, mi yech xal ti batz'i vinik, mi yech xal ti bats'i xkuch yu'un tajmeke.

Ibatik la un. K'al ik'otike, k'ot la sk'oponik ti rey lae.

—Litalotikotik. Alavile mu xavat avo'on, li'otikotik, li' ta jk'eltik k'usi, buch'u xkuch yu'un. Mi vo'otik lilajotik, lilajotik, o mi ja' ilaj li espanyole, te jk'eltikik —xi la k'otel un—. Ja' no'ox laville, mu'yuk buch'u xlok', mi' junuk li kepaltik vo'otik li'to ya'ele'. Ta jtam kabteltikotik —xi la k'otel ti moletike.

Stam lavabtelik yech chak taje, jilikel no'ox ia vol xi ti toke. Ti ik'e x'ik'ub xa la ti balamil ta ora yech chak taje. Ilaj yu'unik yech ta chavuk, ta vo', ta sik, k'utik tajmeke. Sjiplik la ta nab. Ti espanyole laj la yech chak taje. Bueno ilaje, ch'ab ti krontal yech une.

—Te k'alal lavi x'elan le'e yu'un xa ono'ox mu k'u jpastik nan yech. Lilajotik xa yu'un xa lilajotik. Xbat yan mu xa la but tal yan un.

Ispuk osil ti reye

El rey repartió las tierras

Bueno ja' poje ti rey ya'el yu'un ti moletik vo'nee. Ati rey k'al ilaj spojike, ilo'ilajik xchi'uk ti xchi'iltak ya'el uk une.

—Kolavalik un tal apojikon, kolavalik un tal ak'elikon. A ti manchuk latalike yu'un xa chilaj. Yu'un xa ka'ioj ti k'u x'elane, ati jole k'alal ta Espanya ta xbat. Yan li jpat jxokone ja' li' no'ox ta xkome. Ora lavi latalik une, lek un. Mu k'usi un, kolavalik apojikone. Mu k'usi chakak'beik lavile, chakak' beik abalamilik xa'abtejik o. K'ux'elan ya'el uke, chajmel tsanbik lek svunal —xi la ti reye.

—Bueno li balamil une, ¿bu k'alal chavak'? ¿K'ux'elan chak'uxubinotikotik ya'el? Ta jk'antikotika'a, mu ju'unuk mu stak' xi'abtejotikotik. Ora lavi reyot ya'ele, xu' xapas mantal ti bu k'ala ya'el ti balamile. Xokol li balamiletike mu yu'unuk oyuk krixchano, mu yu'unuk buch'u oyuk ti k'ux'elane, yu'un jtuk ku'untik une —xi la, ti yu'un la stuk yu'unik ti intioetik ti balamil yo'ne li'to une.

—Mu k'usi, lavi x'elan yech chak li'e, ta jpastik junuk titola, chakak'beik abalamilike. Li' no'ox k'alal chakak'beik bu k'alal soktone, chakak'beik k'alal San Bartol. Chk'ot te yo' ya'ele, xyoyp'ij muyel tal, chk'ot k'alal San Ramón ta Jobele, chk'ot k'alal Jlumaltik —xi la ti rey une.

—Bueno stak' —xi la, yu'un skotol limoletik, skotol tajmek xbat li balamil ya'ele.

Bueno ti yantik reyetik ya'el uk une, ak'bilik yosilik ya'el, ti yu'un ixchi'in sbaik, iskolta sbaik xchi'uk ti rey ya'el uk une. Ja' k'ucha'al kom o li asyentoetik vo'nee. Lavil xa k'al tana ya'ele, mu yu'unuk isman, mu yu'unuk k'usi ya'el, ti espanyole naka no'ox

i'ak'bat. Iyal ti espanyole tsk'an yosil uk, tsk'an ti k'u ta sts'un, tsk'an yo mi vakax, mi ka', mi k'utik tajmek une.

—Xu', k'ucha'al mu xu' —xi la ti rey—. Chakak'be yech chak li'e, naklanik, li'e, li' k'alal yosil li jchi'iltake. Ora li vo'ote naklan te yo'uk une, ch'amuno li balamile, mu yu'unuk ta xla j o li balamile, mu yu'unuk ta xla j o li balamile. Xu' yu'un tey naklanik —xi la ti rey une.

Ati vo'ne tajmeke, ch'om sk'oplal li balamile. Mu yu'unuk oy bu smanoj ya'el ikom ti kaxlanetike ti espanyol ya'el uke. Pero ta mas ts'akale inakiik jal, chava'i, ispas snaik, ist'sunik k'u sts'unik, k'utik une. Solel yu'unik ti sbalamilike. Ispas la splanoik uk, ispasik xa svunal uk. Mas ono'ox p'ij ti espanyol la uk une. Bueno atimoletik une, ch'abal xa yosil ikom ta mas ts'akale, ipojbatik ti yosilik ya'el une. Juset', justs'uj xa ti bu nakajtik ikomik ya'el li moletike.

K'alal imolie li reye

Cuando envejeció el rey

Va'i un, ta mas ts'akal to un bi, k'alal yu'un ipoj xa yu'unike, ati rey une, jun xa yo'jon un, mu xa k'usi yatel yo'on. Pero taj x'elane ijalij xa ox, na'tik xa ox bats'i jayib jabil k'u [sjalil](#) tajmek yech un. Ati rey une imalub xa ox la. Bueno, lik la yal un ti k'alal mol xa une:

—Pero li vo'one limalub xa, mu xa k'usi xi xkuch ku'un, mu xa k'usi xi tajmek xu' ti sa' k'op ku'une. Ali vo'one oy to jun k'usi xu' chka'i yech, ja' no'ox mu xavalik bu batemon. Ali vo'one chicha' kremaj. Ta xisut talel bats'i kremon xa tajmek ta mas ts'akal.

Bueno ja' la yech ispas un ti k'alal yu'un imolib xa tajmek cha'i sbae. Iyalbe la ya'i ti xch'amaltake, iyalbe la ya'i oy sni', oy yajnil, buch'utik yech chak taje.

—Vo'one chi'och li'ta limeton li'e, ta xisut k'ucha'al krem, ta xikremaj lok'el tal, chibik'taj lok'el talel. Pero mu jk'an buch'u xich'el, mu jk'an buch'u xavalbeik ya'i ti buy oyon va'ele. Mi oy buch'u xtal kamiko, mi oy buch'u xtal k'u xtale: ch'abal li'e,

batem ta nom bateme ta sviaje, xavutik ya'el. Ta xi'och li'toe k'alal vakib u. Timi sta ti vakib ue lek xa ox chilok' talel noxtok bi'a. Krem xa chilok' tal —xi la ti rey une.

—Bueno —xi la ti xch'amaltake, ti yantike ya'ele xch'unik la un.

Pero k'usi, oy to la jun stseb, mas ali lajeb xch'amal xa ya'el xkaltike, ch'abal to la snialal un. Pero ati tsebe oy xa la svinikal, oy xa buch'u slekom ya'el, buch'u tsk'opon ya'el un. Bueno oy la yantik krixchano tal la svula'anel ya'el tal sk'elel ti rey bu bateme.

—Ch'abal, muk'bu li'e. Batem ta nom, batem ta sviaje —xi la ti yantik xi la ti yantik xch'amaltake.

Bueno ali slekom taj tsebe:

—¿Bu oy ti jtotike? ¿Pero k'uyu'un ya'el ti bats'i mu. xa bu xtal? Oy xa yual bu bate. ¿K'uyu'un ti bats'i jal chojok'tsaj tajmeke? Pero vo'one oy ka'i jun lo'il, mi mu yu'unuk yech, pero va'il li' no'oxe, va'i yu'un ta sk'an ta skremaj, ta sk'an tas spas ta kreme. ¿K'uyu'un ti mu jk'eltik buye? Pero yu'un van oy k'u ta spas. Lavi xkojtikintlk ya'ele, mu no'ox k'u spas, yu'un jtotik. Ati yan a krixchanoe, mu stak' ka'uktik bi'a. Pero lavi x'elan xkojtikintike, ta jk'elklk k'usi x'elan mi yech —xut la ti slekom la une.

Bueno ati tseb a uk une:

—Yech che'e, pero k'usi, ja' no'ox ti yaloj ti yu'un mi jun muk' buch'u stak' sk'el, mi ja'uk k'al ta vo'otikotik muk'bu ta jk'eltikotik une. Atimi jk'eltike yu'un la chopol un. Pero mi sta vakib ue ta xlok' talel, mu yu'unuk mu ta xlok' tal, ta xlok' tal, pero mas xa krem ta xlo-k' talel un, xi yaloj komel —xi la ti tseb une.

—Pero mo'oj, ¿bu oy? la jk'eltik —xi la un.

Bueno ati tseb lae ba yak' ta k'elel un.

—Avi li'a'a vi, ja' li limeton li'e — xi la un.

Bueno ati limetone mu la xvinaj, ik' la ti limeton lae. Isjam la ti kreme, stotsbe sti'il li limeton la une. Te la ta yut ali limetone, bats'i bik'it la xvianaj to ox tey la un. Pero taj x'elan ik'eele, ch'ay la un, sak ch'ay o ta jmoj ti rey yech chak taje. Mu xa bu ilok' tal,

mu xa bu icha' kremaj tal. Solel nel o k'op yech chak taj une, ja' yech yepal ich'ay o ti rey vo'ne yech chak taj une.

Narrado por José Hernández Nuj, Zinacantán, Chiapas.

La tortuga

'Aayé xatsikayari

Wixárika

Merikutsuwaniu 'aayé muwa neumiekat+ni, máxa waniu muwa nakaneni, m+pa+ waniu tine h+aweni:

—é'Akewa pepeut+a?

Huteik+ ne 'iwama wa hets+a h+ri tsíe.

—Kiepaukarí pepeta 'aní ya pem+teuyeika.

—Haukí kepauka 'a+m+ ne meta 'aní, kauka 'uxa 'awarie, 'ayeimana t+ni neta 'aní.

Matsirí neti 'uxe:

—Ya nemeranutuní, ya pekara 'eriwa huteik+ ne mare h+aní yatewa memare h+aní  
—tine- h+aweni waniu máxa.

—Yats+, x+kats+ muwa ne heuyani...

—Kam+ts+ 'uwa keneukuyexi ne katutsitua ne manu tumuku.

Muuwa waniu meukuyá 'aayé. Meuhut+, meuhut+. 'Uteik+ waniu h+ritsíe, neta  
'iwauni máxa:

—Títa peti kwa 'a, pekareu hakam+k+?

—Tenuxa nepukwa 'a hik+ nepeikwaim+k+, muwa karetitei, xeime kenenatituit+a  
tsineme tineh+aweni waniu.

—H++, ‘ena peutitei kam+ts+ kam+. Xeime waniu tsipeme neitituit+ani mei takwai waniu, meita x+ waniu, tawarie waniu xeime meta ‘iwau ‘etsiwa ‘eneme ‘etsiwa waniu ya ‘etuaka mei h+a waniu. Tawari waniu xeime meta ‘iwau ‘enemerimatsi, tsia ‘aneme waniu, ‘anuye mutsume waniu muwa waniu xeik+a hei kukeke mei h+a waniu. Tawari waniu mupau m+re huawekai:

—Xeime tawari ke nenati tui tsi ‘aneme yeme ‘ata xikaunime ‘aix+ nepukatikukewe hipame ‘enekame.

Waniu mei tuit+a muwa waniu heitituit+aku ya reutewikaku t+ana meika tuaxix+ máxa mekamiekai mem+ ‘ayé katutsi.

Ya reyurieka waniu m+ku ‘i metinai meti tekata ‘anuti xuku waniu minuteukix+ mu waniu muwa me ‘uime ‘uxipiekai reu mait+ meneye pa+ritax+.

Muwa waniu xewit+ nata neni ne nuani:

—Ke petiyuriene peti ‘ax+ ‘erie –tine h+aweni, h++ ‘ena yanep+tiuyuri.

—Ke nene parewieka.

—i’Aa!, pa ‘etsiwa ya pa+ ke neneumikwa ya keneneutui- reh+aweni.

—Ketsu ke neuti hurieka kepa+ pemeuye h+wa- tine h+aweni.

Mana waniu ya pa+ ‘ik+ ‘itakwaka waniu, ‘a t+t+ met+a:

—Ne yanep+timie panipariyutsi, ‘etsiwa nerax+ ‘eriet+ ne penuani.

Muwa waniu meutamiekai huteik+, ya pauta ta waniu xewit+ h+k+a nataneni menua:

—Ke petiyurie.

—Ne ‘enarik+ nep+netarueri ne p+ti ‘+xa ke nene parewiekai tine h+aweni.

—Ke m+ ‘ane muyuane nep+ka ‘imate- tine h+aweni waniu ‘ayé.

—i’Aa! Ne ‘ik+ neni maika, kem+ ‘ane muyuane ‘+rawe tewiyari kaniyuaneni –tine huaweni waniu. Yu ‘iwama kaniwareu witumieni, yareutewit+ muwa mekana huuni

mekamenita k+mikuni. Tam+ts+ 'ik+ 'aix+ pemukuyurieni pemitixuni waite, mukuta pemuranaku tuxuani, pemanaku tepiexuani peiti xume. Ne nemuneti 'awieta, tanait+ mexuka tekaniyuti 'awietakuni, kuyetsie hutapai tekaneuye tekuni, xeiya petiu xuxuwat+ petinuyu nemunuani tanait+ tem+ye huu n+ka mematsi 'utaxeiya —tine h+aweni waniu.

Heka 'ituataka waniu menua, muku waniuri 'aixu meuti 'anekai.

—Kamutsu xuka 'aixu pe heuti 'aneni 'uwa ne kwaxit+a kena wieri tine h+aweni pem+ka hatekeni nemenanu t+m+k+.

Kam+ts+ hait+ waniu muwa neuku wierix+.

—Pem+ka hatekeni.

Kam+ts+ metay+ muwa ma wierix+. Me tiwí kwix+ tewiyari 'ituatsié, muwa paí memeu yeyaxix+.

'Aix+ mete yaxeku muwa waniu menaka nex+ani yu wa+kawa '+rawetsixi:  
'ukirawetsixi, t++rí yu tsata yu wa+kawa niu waniu 'anuyekait+, m+k+ waniu kauka ne y+anekai. Muwa waniu mete heka 'ukwet+wekai, xeik+a mem+te 'ukwet+wekai, haka tsenat+wekai m+pa+ me m+te heik+ h+awekai hakewa me peuyetei:

—Xeneta neniereni kets+ tekanita xeyakuni meteyuku h+awekai waniu '+rawetsixi.

'Aayé kwix+ mat+a hutapai memeuyetekai muwa waniu 'umé memeuka x+r+wakai, 'arike waniu xewit+ waruxei m+pa+ waniu neta y+ni:

—Waata mekaniu yeteni, meyu 'awietat+ —metay+ waniu xewit+.

Me m+wareti tuaxat+k+ memetayua waniu, xewit+ waniu 'ipa+ metay+:

—Tekaniwara keikuni tanait+ te kaniyu wa+kawat+ni kani y+weni.

Memetayua waniu yu nait+ meiku kewet+ 'aweximekaku. 'Aayé mat+a kwix+ mayu patax+ xeime tsíe p+ta memeuye yaxix+.

Mana 'uyekaimé me kap+ 'eriekai máwe tsíe kwí memutak+ kewats+ niuaweni.

—Ketiu yunix+ hakewa me peuye yaxix+ ketiu yunix+ —me hait+kait+ waniu.

Xeime tsíe p+ta niuta meniu yeteni. M+k+ waniuuta meme kei m+k+ ‘aka nuaximekaku waniuuta me neyu patax+. M+k+ kwinié meme net+k+ ya xeik+a kewats+ niuaweni tawarie memeti nierix+, me meita xei waniu tawari waniu meme kei, ‘ekewekaku me kwix+ tewiyari metay+.

—Ne peu harim+k+, ‘ik+ haweximekaku tekaniye huuni. ‘Uwa xeik+a pekatina wiyakam+k+ pekapa tekeni, kwí pekatina wiyam+k+.

—Au —muwa ma wierix+.

‘Aweximekaku waniu m+k+, meta wí kwix+ tewiyari ‘aayè muwa ha wiet+ kwaxiyat+a. Memek+ waniu ya meha hukaku waniu, ‘aayé kapeti ‘uxix+ ma tekix+, muwa meuka miekai muwa mekawe, ‘ayenieret+ kuxi mekawe kayumait+ haukuxat+a meuta miekai. ‘+rawetsixi muwa memeta nautsax+ wa hets+a meware xeiyaikaik+. Mem+teheti ‘ukwix+ haukuxatsata naime meteku +kwet+wet+ naime mana memeitaxeí. Memeitakwai meyuta nawairiwat+.

Kwix+ yu xa+ta met+a. Muwa pai waniu kawitsíe makatei me heita kwaka waniuuta me heu harikut+ waniu yu nait+ me mak+.

Hakewa haa meme xeiyaikai memawekai waniu haa.

—Tsukuta titayari tiu mawe, metey+ k+ h+awet+.

—Hakewa tawari xepei xexeiya.

—Huteik+ kane yemaka muwa tekani hariyuni.

Memek+, muwa meme ‘ax+a ne maweni.

—Titayari kuta tiumawe- meteyuk+ h+awet+.

Tawari waniu xewit+ mupa+ netay+ni:

—‘Uma h+rix+a ‘aki muye hane tsíe muwa kapeuka wauké ya katiniu haneni wa+ka tekani yehuni.

—Kam+ts+ kenewat+ká —yu nait+ memek+.

Muwa waniuta meme ‘ax+a niu maweni.

Kwix+ tewiyari hutapait+ kawí tsíe ne ‘+wanekait+ni tiuti hareni waniu ni y+aneni watapai ha kakait+, mupa+ mete ne h+aweni:

—Neuxei tame hariyak+ kwí tep+y+a, muwa ‘etsiwa ketenaka x+riri, haa.

Kwix+ ‘etsiwa tiyuta tsiké ni y+anekait+ni muwa hakakaní m+k+ m+x+r+wekai ‘etsiwa me ‘iku tsenat+ waniu.

—Tawari metene h+aweni neuxei haa muwa wa+kawa kenaka x+ri tame tepeu hariku me.

—‘Aa kari xeme xe harewet+t+ ne ‘iwá xeputa kwai, m+k+ haa kanikutsiyarit+ni, kam+ts+ xeu harikuni xekeneuti kwita xeke neuti haaya m+k+ ta xemeitakwai, xekeneuta wipa m+k+ x+ka ‘utawipa x+ka xeita n+ni ‘aix+ x+ka xeiurieni m+k+ke haa kaniku marix+am+k+ —mutiwareta h+awix+ kwix+ tewiyari.

—Kam+ts+ ariyak+ kwi tekani y+aka.

Memeiti haya waniu, ke muwa memeitakwai me manuye te+xix+ kararayari naime, memeita wipax+.

—Ketari te ‘iyurieni kwinurieya títa teteha yeit+ani- metey+k+ h+awet+.

—Kaukats+ ‘ixuriki xeti kauna m+k+ waniu kwix+ mutiwareta h+awix+.

M+pa+ waniu me mute heyuri memeitan+.

—Kete ‘iyurieni temitan+ri ‘ena kaniumaká – memetiyua waniu.

—Hik+ ts+ari xekenewati ‘ini muwa xei mamayari tinakeme muwa ‘ewakuyeume-mutiwareta h+awix+ kwix+ waniu.

Me m+wati ‘inix+ waniu muea waniu xei mamayari reu kanaki weme mem+wati ‘inix+.

—Hik+tari kete y+aka —mete h+awet+ waniu.

—Muwa xeneuka yetsá, muwa xe heikayeme m+pa+ xemutiyuani: “haa tuxat+ p+wati mieni haa tuxat+ p+wati mieni”. Kwit+ xeti hareni tsepa mu haane xekani kwewiekakuni ‘aki ta h+neyu xekaniti harikuni.

‘Ana waniuri ‘etsiwa haa na yuna, ‘ana niuri ‘etsiwa ya namiekait+ni.

‘Arike mupa+ me m+teu ‘eri: Kaukats+ ‘ik+ yak+ kaukats+ m+k+ ta tukari ‘ukiyarieya haa m+k+ papaya, haa kutsiyari.

Hik+ ayé waniuri neumanetsiki yamete ‘uyurieku.

La gente del agua

Chie kiä jm

Jau jm

Jönee rasiä jä amai’ m liomai tsai jnia. Jeun lio mai amai’ ñing ra’nie sä’ jña ‘ai, lajɛnie va sa mayaï, nia sia ma’lei’ anaï lia’. Jmaï niä sii ma jüöi si yö’i akaö ma yaï, apei m ne asia ma nii. Ijä samañin änai.

Gnö va jm, chie kua ‘lo a’nai ki’i arala’i i si’at amai’ m ne ijm, tála jmaï niä sii si jüö tájé. Matya chie jau: —Áti jui ma ngö jmaï niä sii ua juo tá je, apei m ne malie jüö ‘liö a’ai. i’Lio mai! Äjua’ ñing ja’ sikaï; si’at yásia’i a’ai na’i tei tochie’ jm ijö jño’i kö ni’neng ta’lo.

Ikö’ sarañiing tiö’i jä’ ma chie amm ’äi. Ati jui ma jö’ jmaï niä sii jé, asia ma ralei maa ki’i: ati marala’i makuö chie kiäi, jövída malii jüöi maa.

Koma arañing jmaï niä sii i siai a jöi ijm isa tyai ikö jau, ralie ’ñöi. Ko jm, sii ua’at to’ie lia’i si’at ilat jövane alai nai vi, ua ’mai’ lo a’nai ki’i akäo jeei ë jüö ajöi. Koma a’lo, ajëi ua ai jau ingöi ta jm jo ngöi toka’ tii bm va, i sasia tijä, maläi asia ma lila’ ajöi i tyai sii toka’i.

Apei m ’äi ngö tanai va kie ya ngëen. Ko ma atyii jm, a’ai ma üä mai na’ jm ijoo’, lia majña a’m’, lia’i ua kö’i. Ti i masi ’mai, sii ajei alia’ a ’öi na jm. Í leu’ sa ma ’äi

imasijeei. Ine ajñai kole, isijeei ko chiee isaki mnai ta irakia jm, iua jñai imajnia ajöi ko chie' i ua kö'i, ma alei jö asikiätsai, jö ngä'ie jau kie'.

Ko le va uajeu atyä' apei m 'ai jö a sai sie: —Needa, kö jm ne va ojë'ë jnia. Juani nitä'ä jnia sioma jë'ë jnia taichie tanaila. 'No jüö' maa jña angëü kie ateu, 'liö mai a'ai nia kö ajüö taa itsai ino' tii 'neng jm. Ua kä'ä la jei ine 'ojm, tai ajë'ë jnia. Ine tya'a la jei maa nai ajüö, ki tyie nie siki' nie a'ai. Ijö va kuo'o i nitä'ä jnia. Ati ma nga' jnie ne, ja'a ajüö jö je'un kore, jö ua kö'ö jau' ijö tya'a nai a'ma kie yai a'nai. A tii ua jeu kie jm, jö ma li jñai va ni ma 'üä mai'.

Sie 'äi lia i ajua' a jöi vi a jüöi: koma atei 'ngen jm ajüöi la jei majö ngoin ta ijm. Ko ma atyii, atyai la jei i ma kiäi nai a jüö jö ngöi ua noi i ajua' ajöi 'ä.

Ko ma atei uo mai' i sije i ta ijm, ajëi ua ai jo jm ja aňing madö kua' matyi jña kö i sia ra 'ai matyi, la kö atsái ayie chie. Ta ko ka'i ma yatya' 'öö si mai pei, kua' ma tyi lia jma, ai tiöi sia ,a kia' atsái ayie chie. Ta ko imai ya tyäi sie si mai pei 'ä tiö', ape i m jöo ado mm masije la jei i ma silai va 'ä.

Atyii tiö'i i marakia maa, la jan akua nai a jüö jö a malie a keu'i a'ai tiö'i. Koma alei a ke'ui a'ai tiö'i, si mai pei 'ä tiö' malie chii jä. Uo va mai' ñai jä nai a jüö. Ko ma si chii jä tiö'i, kii ta áloo ma 'ee. Ko ma ato' chii jä ngä'i ta ima ua 'ai tiö'i, uä mai' va ua kö' tai juo' jm.

Ado m 'ai ua jë kii tiö'i ti imara'mai lio mai chö' tsai, nai kie ajöi kí sioma majëi tai chie tanai . Nikii ajüö käö köi jau kie'. Kore ajëü'i jö ngä'i kie jau kie'.

Koma atyä'i jau kie', ajüöi lia iajua' ajöi 'ai: atyai ajüö jö nai a 'ma kie yai 'nai koma atei kiee jm jö njei. Koma aje'i, ma 'üä mai' va ajniä ákau nié. Lio mai siyö'i alei koma ajei lajei ákau nié jö. Ikö' sama ajei 'lio akau kona'ala.

La ne ma 'ma a 'ai ki'i nai kie tei am jöi 'ai, iakuoi 'liö isia kie jmai sie akäo keu'i nia simakäi ma eu.

La virgen de Bana-bil

Jalame'tik ta Banabil

Tseltal

Namey k'inal ja' jich ya yaantaik te antiwo ayej yu'un te Jalametik. Jalame'tik ta Banabil te ja' sbil sLus Mentos Tsa'pat. Te k'alal ayin te alale, ma'ba pajal ya x-ok' sok te yantik alaletike, yan nanixa te yok'ele; jich te yok'ele: "sul, sul". Ja'te alal ach'ix ini ja' k'ot ta Jalame'tik, yu'un ja'.

Jich yu'un te sme'stat bayel la smel yot'anik yu'un ba sjok'obeyik poxtaywanej. K'otik ta sna sbabial jpoxtaywanej jicha albot ini:

—Tatik, čya'bal stak' awaybon sk'ab te kala ach'ixe, yu'un meru bats'ejem te xchamele?

—Mayuk chajbixa te xchamele, ya stak' sujt'atikbeel ta anaik —jich la yalbey te jtatik jpoxtaywanej te k'alal la jyot'an yilel te alale.

Yak ta ok'el te alale te sme'state ba yilik yan poxtaywame. Ta xcha' tulul poxtaywanej ja'nanix jich albotik: te alal ach'ixe mayuk xchamel. Ta yoxebal poxtaywanej te la yilike ja'nix jich la yal: jich yu'un bajt'ik ta stojol jtatik pale: —Tatik pale, čtatik ja'at ya stak' awalbon te bin chamelil stao te alale?

—Ya stak' awik'bael ta akileltik, sok banti ya ata ala pampam ja', otsesaik le'a: ya awilik te binti ya spase —xi'te jtatik pale.

La xch'unikbel te sme' state, te alale la yik'ikbeel te banti pamal ja' sok le' la stsamanik ochel-a. Jich yu'un kejjhaj ta ok'el te alale sok muk'ub ta ora te pampam ja'e.

La yik'ik lok'el ta ora la yik'ikbeelta ta yan jpam akil la stsamanik ta ba'ay jpam xan ja' ay niwan junuk ora tsamal le-a. Le' k'ok jilel-a te xmuxuk'e.

Te k'alal alok'tal te ta pamal ja'e te ya'wilale ayukix niwan wake ja'wiluk. K'opoj ta stojol te sme'state: —Me'tik, me', ma'ba ya junatikixbeel, ya xboon ta yan paraje. Tat čja'at ya stak'awik'onbeel ta yan paraje?

—Ja at yawal, kala al, ja'at ya stak' awal te banti ya ak'an xbaate.

Ja' jich jach'ik ta beel ta yan paraje ta slok'ib k'aal, te ta xujk'lum Tenejapa k'otik ta toyol wits ja' sbil Jtatik Anjel Mamal Jmoenal, yo'tik ja' jich sbil ay oxeb kurus. Sbjatel k'inal le' ya xch'abajik yo'tik-a te me'el mamal, yu'un ya sk'anbeyik ixim, chenek', sok yantikxan ja'nix jich ya sk'an skuxlejalik.

Mamal muk'ul ajk' la skuxik ta banti oxe kurus, te ta xujk' ay jun xab le-a; lok'tel jtul winik le-a, le' ta spatilal ja ya smamalalin te Jalame'tik ta Banabil.

Te k'alal lok'ikbaele, jich alok'ikbeel te banti ay pamal ja', sok te ayneim. Te ach'ixe la stsamansba ta pamal ja' jalajxan jun ora. Te k'alal lok'tel te Jalame'tik, smeyojtal sba sok te Jtatik Anjel Mamal Jmoenal, melez skaj yu'un la smakemin sba sok te Jalame'tik sLus Mentos Tsa'pat.

Jul ta stojol te sme'stat te ach'ixe, te Jtatik Anjel la yal:

—Tatik tat, me'tik me', tsakbonika in ala manjt'anili, yu'un te awantsiale ja'me joy la jkik'ba sok. Ya stak' atu'untetik te cheb koxtal k'anal tak'in yu'un ya aman a we'elik-a. Ta jujun waxake k'aal ya stak' alok'esik sejp'uk, ay me jo'winik ta sejp.

—Me'tik —xi' te Jalame'tik sLuse— baanikix ta jnajtik mame amel awo'tanik ta jtojol. Yame xnajtubuk te akuxlejalike bayel ja'wil ya xkuxinatik sok tebxanixme x-at'ejatik, xajt'ukxanix apasik te ak'alike.

Los xocoyotes

Xokoyomeh

Nawatl

Kiihtowah towewehkohkolwah tlen yo wehkika ochanchiwayah. Okatka se tlakatl tlen amo okineltokaya tlen okiliayah ikohkolwah, okiliayah: tlen kemanian pewa in kiawitl, tlatlatsinilistli, tlakomonilistli iwan tlapetlanilistli; kanpa witsiki se tlamawisolli, onkateh sikimeh xihxipetsikeh konetsitsinteh, akimeh se kintokayotia xokoyomeh; inon konetsitsin yehwan tlen omoixpolowiltihkeh keman onestiwalayah, nosso tlen amo tlakualtekiltehteh, ininteh omoahastiayah iwan motlalihtinemih ikpak tepemeh, iwan ipan tetepehxio, moihtowah ininteh pipiltsitsin kualtsin tekipanowah: sikimeh ika wehwey wikohteh oatlatsitsilwiayah, kanpa tlaltikpaktli tlakiawiltiah, oksikimeh

tesiwilchiwah ihtik sikimeh wehwey chatanahteh iwan kixoyawah keh tlayoltsintli, kanpa nikan toxochitlaltikpak matlatesiwilwitsi, oksikimeh kiwilantinemih se mekatl tlachiwalli ika tsonkalweyak, kanpa kinahkoayakachowah iwan kitlalwitekih, tlakomoni, iwan tlatlatsini, intekipah : tlakomonilistli, tlatlatsinilistli iwan tlapetlanilistli.

Ihkinon tikinkakih chikawak iwan techmoktiah, keman witsikih se tlatlatsinilistli inon yehwan xokoyomeh kikuikiwih se chokotsin tlen ixtaka okitlalpachohkah, panpa inwah moyolchikawati.

Nekan tlakatl tlen amo otlaneltokaya se tonalli okohkowitto ich tepetl: okoyoh iwan awayo, onpa opanoka yikin se weyi tlamawissolli, kanpa oehkotto kohtla oahkotlachixki iwan ikpak se okotl.

Okittak se xipetstik konetl iwan ahase, tsikotok itich okotl imayo, tlakatl omokuitewak, amo okiixewiaya tlen iixtolollowah okittayah iwan okachi omokuitewak kanpa chokotsi okitlapowi iwan okilli:

—Tlatechmakas nomekayo tlen wetok nee tlani tlaltipan; nimitstlakohkowillis nochi tlatlatilkuawitl tlen kisan itich inin okotl.

Tlakatl okinankilli:

—¿Tlayeneli techtlakohkowilis?

—Okinankilli yenelli —iwan ken okualtik.

Okisahsalohtiah kuilotl iwan kuiloti, keman okinsahsalohtiah, inyekapan okitlalli imekayo iwan okimakti:

—Kanpa imak piltontsintli mekatl okatka.

Tlakatl okilli, axan xio moyolika mochan iwan mostla tiwalas, titlachiaki iwan tikuikin mokohtlatetektle. Tlakatl oyahki ichan iwan xokoyotl kanpa okittak tlakatl oyahka opehki kiayakachowa iwan kitlalwiteki imekayo iwan opehtikiski, tlakomoni, tlatlatsini iwan tlapetlani iwan okotl omotetek iwan omokohtlatetektlalli, ihkuak xokoyotl otekitihtewak opatlanki, ilwikalpan okinmahsitto ixokoyohikniwah.

Mostlatika tlakatl otlachiatto kohtlan miak kohtlatetektle nenepanittok iwan xokoyotl okitemowaya iwan nion kanpa okahsik, itsintia inon tonalli okinneltokkilli ikohkolwah nochi tlen okiyolme lawayah.

Nakawé Xatsikayari

Wixárika

Muwa waniu t++ri me neku ‘eiriwakait+ni, wa papama meneu ‘ix+arayukait+ni yu h+k+ate meneku tekait+ni. Nakawe m+wareta xei xari ha t+t+. Nakawé muwareta xei xari ha t+t+.

Kaniwareta ‘iwawiya:

—Hakewa re papama mepek+.

—Mepeu ‘ix+arayu —meteneita h+awe.

—’Ena xekenekayaxi xaritsié huteik+ nepuxehanut+ni —tiwareta h+awix+.

Muwa meneuka tsunax+ani, wa+ka me mauka yaxix+ ‘ati weniké meni ‘eriekait+ni:

—Kam+ts+ ne kaxenat+m+k+ —tiwarah+awet+.

Meyet+a yu huuyetá. T++rí menanatik+né yu xexuit+ meta wiwiyat+ k+yexi tsíe, het+ana m+waruye t+t+yeikakaitsié.

—Kaiwat+ tehetet+, kexehey+a.

—Hawaik+ ‘aix+ tep+teku yaxike —meteh+awekai .

Huuyetá m+k+ waniu niwaret+ximekait+ni:

—Tekanita ‘ax+aximeni m+tiwara h+awekai.

Meta ‘a yu huutame wara t+t+ yupauka wareuta ‘+nax+ ‘iki tsíe, muwa kanewekait+ni wareu ‘ixuma haxuk+.

Kaiwata waniu kananuyaní, muwa he yeikakaku, t++rí meniwaye k+né naí metewaye pika ‘im+arieya, ‘ipuriteya mete ‘u ‘eweunat+, me te ‘u ‘iwiwat+, mene k+né. Me núa wareta hiwi:

—Hau, hau, muwa xatehayeteí, muwa xetehayeteí, hauu, hauu.

Mem+ka he ‘eiyakai.

—Kexeteuta yeix+a.

—Hau, hau ‘ena tepuyeteí, memeita ‘eí ‘+ki tsíe pait+.

M+k+ ‘ariketá ma meukanierix+ kwitá xeik+a ni yakateit+ni.

—Keri xete hauta yeix+a hait+.

Waniu muwa he nieret+ yeikat+, ‘ariké me nierix+ ‘ipuriteya nanaku ‘eweunit+kaní k+yexi tsíe, ‘im+ariteya nait+ tine ‘iwiyat+kani ‘+tsitá meuta yunekai.

Yu ‘ipurite meta ‘axiwiya+ mei wenat+ya. Wikixi wareta h+awix+:

—Ne ‘im+ari xekeneuku te+xi m+tiwareta h+awix+.

Wikixi memeita parewi ‘im+ari te+xiyarik+:

—Weupu, weupu, ne nepex+ me hait+kait+.

Muwa wareku ‘eirieka, t++rí waranukuweí, m+kawaranuku ‘axix+.

Kieta meye ‘a katine ‘it+kait+ni, meneiti ‘it+ani kaneti taweni, hetawet+ reti nei ya he y+anet+ kanetiwení. Mexi he kutsú mu ‘uya me manukuwitet+yaní, kwaxuaya me maye wiwi, ya me hei yurieka m+raka tsixi, ‘a+tetsi, tsar+xi, menei ‘+nirieni, me nei wipa.

Kwaxuyatá me meika ‘etsax+ mete heimí kwaxuayak+ hanutaniereku; wikí waniu muwa neuyekateit+ni teita h+awé:

—Ne kutsi yu kwaxuak+ ti kwa ‘a.

—Tsíreyu ‘eniwa wiikí xekenakatuaxi ne nanaima ne ne kwaxuak+ nekaputikwa ‘a, ne mama+ma menetemikwa ne katini kwaká.

Muwa yeyeikat+ met+ari yu kíe yu niwema wa hets+a ‘aix+ kareu ‘eriet+ mu ‘uya mi kukuinekai heta ‘aka yu niwema tiwareta h+awix+:

—‘Aix+ ne p+kareu ‘erie ‘uwa xekeneuti nieri ne mu ‘u tsìe.

Memeika ‘aimix+ tixa+t+mexi mekwatewarekaxei, ‘ariké me meixei me kwitsiekai yu mu ‘utsíe.

Me teita xat+a:

—Pekanikwitsieka m+raka tsixi mena neniereni ‘a mu ‘u tsíe.

Tiwareta h+awix+:

—Tek+a xekeneneukah+wa ne p+kaku hikwenikutari.

Niwemama mekaheyuta wa+ríyax+ y+k+mana maneukawe ‘ai tsíe tika wat+ya muta tsanix+ hix+apa ‘ukamiet+ reuta nex+a mamateya, k+pateya, ‘+kateya mana tiniutineni ta xa+tsíe neuka yaxé m+k+ niuyuní mu ‘uya, k+pateya, kwinuriteya t+t+ yeeri nayaní xaatá tiniuti xuaweré yeumieme katini xuaweni tinait+.

\*\*

Tatutsi Nakawé niu wiyurieni niu merieni, hik+ pa+katinakutewaka Nakawé Manuká, Nakawé kwinie ‘axa katinimariwekait+ni ‘ayumieme meni miení wakwaim+k+kaku.

‘Iyarieya meniutiwauní takwé me ‘ikaxeyame ‘its+ya meniutiwauní muwa waniu menei kaxeiya ‘its+ya tsíe meneika xeiya ‘iyarieya menewatituní ‘iyarieya menei ‘enieni temaikate.

M+k+ meneikuwit+kait+ni mutakwikak+ t+karik+ tawexik+a hakewa matinenikekai teupa takwé m+k+ yutawa+riyame kaniwarutakwiní naime waniu katineuta x+riex+ani: ‘++r+, muwieri, nierika, takwatsi, naime tinex+rieni kewa mekax+ri m+k+ pa+ tiniu tewat+kani keti tetewakame m+tiux+riet+ya pa+katiniu ku tetewaka. ‘Tk+ yam+tiuy+ m+ixa kaneutineni m+k+ takwé ‘atsi mete hetimaime.

El colibrí

Rä gätu

Ñahñú

Go gehnä rä ts'iints'u man'a rä tsaní de ga'tho nu'u 'mui ha rä mbonthi. Rä notsi rä ndo'yo ha nu rä ne. Nu'ä embi rä ndo'yone go ge'ä män'a di hñä xa maa. Zääge xä ge'ä nge'ä ge rä ñhuni hoonse rä t'afi'yä doni tsi. Tsut'ä yä doni Gä mamänxäät'a t'embí yä mbeeto. Tsut'ä yä doni Gä xandapo, yä doni märabiya, yä doomxuu 'mu ja 'ne mä'ra yä doni tsudi ge ge'u tsut'i. 'Mui nguu n'a hñu tengu yä njät'i pee'tsi rä k'angi mäxoge, rä ha'tsämbói, rä hnä. Pa da ñhats'i xä tiih. Nu yä t'afi ge huii hñu m'i'ki rä pa. Ri xudi hyats'i, di ndemäpa embi rä nhooge pa da uadi di ndee. Njabu rä jä'i 'neehe at'ä hñu m'i'ki yä t'afi. Ja n'a rä 'mede eenä ge rä gätu rä 'yaafi rä ts'ondähi.

Go di mpefiua ha rä xi'mhai, hui rä t'afi 'neepu hääts'i bi xi'tsä ha rä hmuu. Pee'tsä yoto yä dooro habu po rä seei. Ha Gä fäädi ge nuge n'aki n'a rä mexi'mhai. Bi 'yo'tuä rä nts'om ui rä gätu bi yo'tuä rä nts'om'ui rä gatu bi k'aahni ha mi hui'thui. Bi hyo bi muuki.

Ha nu rä ts'ondä nu'ä bi hyandatho. Ge bi thäpä rä mego, nde nts'edi bi boo rä kue. Nubye bä pehna n'a to'o bi zixä rä mexi'mhai pa bä anduä rä ts'ondahi hanja bi täpä rä mefi. Rä mexi'mhai bä gätu nu'ä embi xki k'aahnä nxi'mhai.

Koñ'ä eenä ge nguu bi hyo bi muuki bi zoogi. nthefo. Nde njabu bi huni mähets'i ha rä ngu rä hmuu'nä.

Nde nguu bi tsoni bi t'et'i bä t'utä nu'ä rä gätu xki na'mpi. Nu'ä bi 'mengä ha rä mfidi bi dants'i ko rä ñ'u nu'u yä ntheni mi ja ha rä ñäxu. Yaa xki t'othe xä xo'tuä rä ñäxu, xä 'maant'i pa da hnäähñä, ha xä dants'i xä ñ'u rä ndo'yo'nä. Nde eengä rä ts'ondahi, t'eembä rä mexi'mhai'nä. Hyandä nuni guä o'tuä mähuithui.

Nde di ne gi xiki te mi o't'ä'i hánja guä jaani. Nu rä mexi'mhai hingi päädi ha da 'ñeenä ko rä ntsu di tsaauí. Eengä räts'ondähi'nä, nubye, pa gi päädi te nguu rä ñ'u nuni guä o'tuä mä mefi maagi mfeeí 'neehe. Män'ä bi moke xä bi' matä huhni, yä nthont'i. Bi umbä nu'u mä'ra yä mfats'i rä nts'oo'nä. Nde yaa bi hodu 'menitho'nä.

Nde bi 'ñeembä yä mfats'i, yä 'mego nu'ä rä hmuu ge dä hyehni. 'Meni nthefo koñ'ä eenä bi 'moke njabu ngu nu'ä bi 'yo'tuä rä gätu. 'Raamäts'u bi hñäähñä, bi beeni hñja xki zoohni habu mi 'meni. Nde tsu rä nduthe, bi 'yadi rä seei dä zii'nä hu rä mui 'mu rä ngu. Bi 'yopye nu'ä rä ts'ondähi ge adi rä seei. Nde nuubye bi' mepä yä 'mego dä xepä rä seei. 330. Eembi' nä. Umfu rä seei xepfu n'a nt'aai n'a ngu n'a rä dooro. Eenä'nä. seei ha Nde bi mfaxä 'ma'mi bi ziits'i maa bä xepä rä sei ha bi zudi yä dooro. Nu'ä rä mudi rä nt'aani bi zi rä yoho, rä hñuu, rä goho yaa hingi ne dä ziiñna. Yaa bi niñä. Gi jaa gi tsi t'embi'nä. Gi jaa gi tsi nu'mu hinä gä xääk'ähee män'aki. Nde yaa bi mudi bi nti ha hingi tsa dä ñ'o mädee. Bi xepä yä mpetku bi da män'aki. Nde nubye eenga nu rä ts'ondahi, eembä rä mexi'mhai. Nubye maa gi peengi ri ngu. Maa gä pun'ä'i nu'ä gä o'tua mä 'mego. Pege nu rä

pa'ä gi jaabu man'aki nubye haa ga ho'i eenga rä ts'ondähi. Hää, hää eengä rä mexi'mhai'nä. Yaa di tixfaani ni hudi. Nde xä bi nti bi dagi 'menitho hingi tsa da naangi. Nu'ä rä ts'ondähi rä hmuu. Bä 'mepa ya mfats'i dä tuu dä footni ha rä ñuu. Xä bi njaabu mi nuuhu nu'ä rä ñ'oho yaa 'mengä ha rä ñäni rä 'ñuu di titho bi nangi bi maa rä ngu. Mi tsoni bi 'yanduä rä mehña habu xki ma. Bi 'ñembi ge xki ntheui 'ra ya mpäadi ha bi xepä rä seei bi nti hänge xki pot'ä ya da. Nge'ä ge xki hñäxä ya mfomi ha rä 'ñuu. Ngäts'i 'raamäts'u bi metä rä 'mehña te bi ja. Hänga fädi ge rä gatu rä huithui rä ts'ondähi.

Pueblo de brujos

Jeu tiö' anaa

Jau jm

Jeu saï ajau ma kua jä adö m 'nang; ngöi jña ajö ta jeu mata, ua jüi tá. Ko jm ua 'aijña ajö ngöi ua raun a 'm' o jm. Tála sie masijüo'tá, ajöi ma silo' nia ma koi jña ájm. I jö, apei ñing 'äi ajëi jä ja' ma i tyä tane, tochie' a ' ma' nia tochie' jota' lään. Ma nii jma'i ja' 'ää sa leu' ba ajöi, koma ateiuo ya 'aan ja' 'äi, nai kie sañiing alia jma'i jö asaisie:

—Bai, i ne ityä jä ja' län tochie' a ' ma' nia tochie' ja' säng.

Ikö sa asaisie ki'i, ñai nizei sia achi'i ikö.

—A mako tane—asa'iajō.

Ngö ba araun adö 'äi lia'. Koma a te'uo mai' rala'i sio ma siä ajöi siko ta 'lo' jö malie a 'na'i latä. koma a 'lo, nai kie sachä'i, ngä'i jau' i ma jüöi tá jö asaiadö jeu:

—Ua 'ä ajö jo jm; asia yä lia aleinia 'ai ga ataingöi. A 'na'ai jnia latä sia siäi.

Adö jeu ñai jña adö m 'ai ni 'nia'i ajö. Ñai ta i rakia jm ta jé sie' a 'ma. Ikö sa ratsai. lio ma chö' tsai ngäi jau' tiö'i.

Adö m 'nang 'äi sio ma ñing alia' jüöi, jö ngä'i jeu kie' ijö a mm jau kie chie kua jeu ki'i.

—Ajö ua 'ä, é'ë 'nia jüö akäo chä'i jnia?

Chie kua jeu ki'i anaü la jei ajua' adö m 'äi jö atyai jau tiö'i alia lai akäo tyä'i apei 'äi. Aleisi 'nia'i kola kuo jm, i ua 'ä apei ñing 'äi. Machie jä anaa a malä jakaun, jä malä áje' nia a ijä malä ja' ngën toka'. Ua 'aüli öö ta jm.

Koma atyii jeu mata jö angä'n anna kua ijö:

—¿Jä' sia jmm?—. Kie dala anaa, na'i kä'ü chie, jüi jmm.

—Tajeu' jno si jüi jmm tiö'i.

Ñai ta jno tiö'i, koma ayii angään:

—¿Jä' tiö' chie jmm?

—Tayai' jno, ijno sia jmm.

La tä jeu angään tiö'i, la ajno. I jä chie sa ma tya jau, ma auo' tsai ngëen la tajno, atia'i 'ai tiö'i:

—Tsai ba, a ne sai sa'ijnia ikö, ti ikia 'ña jmm jä'ä iseilia'.

—Tsai lio ma—ajua' aijä ä tiö' lia'—a ne satään jm, ila ba tië'ë mayii na jm.

Lio mai mtsä'i ngä'i tiö'i jeu sai ajau jö nai kie ileire ba chie 'äi ba até apei ñing 'ä. Ni sa'i chie reun la jei rala'i nia lajeilia ajüo' chi jeu jö.

Anaa siä jeu mata ajüü itsai tiö'ï läi matyié anaa siä jeu sai ajau ilään ja' nai jö asaïla jän añire'un, ja' kiä jm akäo ma 'o ki'i tiö'ï kooi 'na: akaï, a 'ma', nia ikomai' ja' akaun' chie.

La ne lia' la jän anaa kiä jeu ajau ate'i añireun: akua nai ma' nia akua jésie' a ma', akäo jei alia koi 'na jña asiä jeu mata.

Asiä ma' nia asiä jésie' a ma' atyii tiö'i jeu ajau jö atyai re jau jña asiä jeu jö: aja' mako 'na, 'ä tiö'. Ko lajän, ngö kia 'ña anaa ñing. Ua 'aïla jän anaa ñing 'äi ta jeu mata koma ateï'ña jmm, asia koma ateïkia 'ña jmm lia i ma ajua'i tiö'i. Asi'i kö ámm a jna nai ne aeu añing. Ma ngö jä lai chie': taai nia niöi.

—¿Elaisa ijña'a ne? na sa liko'o 'nä jña ajno tiö'—asaïañireun ki'i.

Asia angä'n

Ajñäi kole nai a ma' ka' kao jei o sä'ï jeu isiäi tiö'ï. Achie 'äi ajua':

—Kuo jeu i 'e' ni tiö'ö itiee 'na.

Jö ngöi ta i sai' a 'ma yiee jö atia'i kö ayii tia iajuö aleu' a 'ma jö. Ileu' sio malai jä' ma a ya.

—¿O aje'e tiö'ö? tiee be. Jé nikö, kän bi jnia 'na tiö'ï —asa'ïañire'un.

—Jma köla jö —jö ngöi tanai.

Iseiaso' ámm a jna. Koma atyiei ti a ma'matyi akuajeï, jo ta isai' jeu mata, atia'i tia añing nai a 'nai kie chie. A jnai re akäo sa pm íjä a ma ate apei ñing 'äi. Kie jmm atöi añing tiöi jeu jö, la jei jmm jä jm alei.

Lajan anaa kiä jeu mata nia añing re'un a ma alaan ja' kiä jm ajäun aköi.

Li kia 'ña añing kiä jeu ajau ma sitöi bi ayi, lio mai akäü 'lo ajëün nä' jö achä'i anaa ma ajüö 'än apei ñing 'äi, a ma rë chiee. A jma'i jö tei, a töi jeu jö jia ma 'lai, nai kie la jän ja' ajäü. Ya tei anaa 'äi jeu sä ma' dö, 'uo jé sie' a ma', jö akäü, liai akäü' 'ai apei ñing 'äi.

La ne aleijonë. La ne tya chie jau.

Mikel Rawena

tseltal

Namey k'inal te ta lum Tenejapa, Chiapa, ay ya'yejibal te pukuj xi'bilnax sba, ja' sbi'il Mikel Rawena. Ta orato jich la sbi'ilinej te jichuk bin ut'il tom pak', pasbil ta alal ixtabiletik, ja' jich antiwo ya'yejibal. Ay la bayal yu'el te lek la bin yas pas yu'un sok yu'elinej ya spas te bin ma lekuke.

Te mach'atik te ya sk'an ay bayel stak'in, ya xba yulaytayik te banti ay sna ta banti xch'en, jich te ya xcholike, meel tijil te ban ya x-och ja' te ta lum Tenejapae, ay niwan olil lewa, te ba'ay te xa'be.

Ay la jun welta jtul winik lom bayel ya sk'an stak'in; ta puerja ja' ya sk'an bayuk sta te stak'ine ja'te la snop te ay la mach'a albot yu'un: ay la pukuj winik te sbilinej ta bats'il k'op Mikel Rawena te ya la yak' spisil te bin ya ak'ane.

Jich yu'un te sbabial bajt' ta jun ajk'ubal te ba'ay nainem te ta xa'b; ta meru yolil ajk'ubal-a, te k'alal ak'ot te'ae, lok'tal k'op te'a ja'te ma xchiknaj te mach'a ya xk'opoje. Jich la yal te k'ope:

—¿Mach'a-ata? ¿Ya ak'an tak'in, yutsil awot'an ants mok elek'?

Te ja' xiw yu'un te winike, la xi' sjak'el te winike; ja' jich sujt tal ta sna k'axel ma la stak' xk'opoj sok ma'ba la yalbe te sjoy smajt'ane meel mukenax ya spas te binti ya snop sok maba yak' ta ilel te bin ya spas te pukuje.

Ta sche'bal welta ba sk'opon xan te banti ay te xch'en te pukuje te ta xa'be, te meru yolil ajk'ubal te bit'ilnanix ya xk'ot-ae. K'o tek'luk xan te ta sti' te banti ay yanib te pukuje; te winik te mach'a ya sk'an bayel stak'in, meru snopojix ta yot'an te bin ya sjak'ix-a te me k'oponot xan te pukuje.

Jich yu'un lok'xan tal sk'op te meru xi'bijnax sba; te ja' jich ya yal ini:

—¿Binti ya k'an? ¿Ya k'an tak'in, yutsil yo'tan'ants mak elek'? Teme ma'ba ya walte bi ya k'ane ya xlatat ta jowijel yu'un te ajk'obale, jich te ma sna' k'inal sok ya xch'ay ta k'inal. Ja'te ma'ba ya stak' ya kak'bat sujt'elnax te bin ya k'ane, nopame nailuk; nopa ta lek bin junuk te ta scha'tenel ya xtu'un awu'une —xi' te pukuje—. Ta yan boelta teme tal awulatayone ya kak'bat apas oxten stsalojibal te binti ya ak'ane.

Li' ya jojk'obati, nopa teme yu'une ba-anix.

Jich yu'un la snoptal sok lom smeloy yo'tan te winike; te bit'il asujtal ta snae yakalixtal ta sakubel-a te k'inale. La sna' stojol te sjoy smajtan te meru xiwen-e, lom sakuben te sni' schikin sok sakuben sti'. Ja'nix jich ma stak' x-a-an lek sok te sjoy smajtan ja'me yu'un te maba way sjunal ajk'obale.

Ta yoxebal boelta bajt te'a te banti ay xch'en te pukuje te jtul winik te mach'a ya sk'ap bayel stak'in. Te bit'il ya sk'an sta te slekil yutsilale te ma'ba ya x-at'ej sok xchik' sja'b, melez ja'me ta skaj ta yat'el te pukuje, te Mikel Rawena.

K'ot ta xujk' sti' xa'b te winik te mach'a smulanejnax bayel ya sk'an stak'ine, k'opoj te pukuje, bin yu'un te ya nop te bayal ya k'an tak'ine.

—Ya'tik li'ayatixi, chajpanameaba yu'un te jo'ts'el ta k'op te ya kil teme jich ya awal te ya k'an te tak'ine, yame xwilat oxe boelta ta xujk'u xujk' te xa'be.

—Yakuk.

—Teme ju' awu'ne ya-a ta te binti ya k'ane; teme ma'ba ju' awu'ne, ya me xch'ayat koel-a te ta xa'be.

Jich yu'un lijk ta wilel oxe boelta te winik te ta xujk'u xujk' ti' xa'be. Ya xi' te winike: melez mayuk ba wilem ta ti' xa'b ta xch'inil.

Ta sbabial boelta ju' yu'un, ja'te meru xibilna-ax sba la yil, melez ajk'obaltik koel te yutil xa'b, la xi'e, la xi', ma'ba la sk'an awilix-a. Ja'te melez xchapojikix te ya xwil oxeboelta te ta ti' xa'be, la spas yil yan boelta. Ta xchebal boelta ju'xan yu'un ja'nix sts'iko te xiwele melez ay bin la yil te'a te ta yutil xa'be; te la ay koj't mut te ya xlok'tal te'ae, kol pajaluk sok jkotse, jich yu'un te la xi'e. Melez ja' skotsil te pukuje.

Ta yoxebal boelta la swiluntayxan te ti' xa'be, yakalnax ta chik'a-a te winike. Ju' yu'un te wilel te xi'banej nax tsalele, ja' jich la sta te bin ya sk'an, sok te mala sch'ay te skuxinele, sok te xi'o te lajele.

Jich yu'un lok'tel ta sti' xa'b te muk'ul kotse te skotsil te pukuje, muk'ul kots.  
Jxi'betiknasba te k'op te ja' jich la yal:

—Jich yu'un aytoxa sk'an te ya apas tsaltonbae: yame xmoat ate ta spat te jkotse yu'un me jich ya xwilat sok ta juju jejch te sti' xa'be. Chajpanameaba.

Jich yu'un te winike wilnani-a sok skajtibinojixa-a te kotse ja' nix jich' k'ax yu'un te tsaltonba te ak'bot yu'un te pukuje. Yakalix tel ta sakubel k'in al-a te k'alal laj yot'ane, te lijk k'opojuk te pukuj la yal:

—Jich yu'un ya stak' xbaatix ta ana. Ja' xanix ya amaliy te ta jwewextik; te tak'in te ya ata ta puerisa. K'ejame lek pot'ajix me ataix, mamexa p'aj, kanantayame lek. K'opon jbjatik.

Jich yu'un sujt'beel ta sna te winike yanax k'in al la ya iy yu'un te ju' yu'un te tsaltonba abot yu'un te pukuje. La yil lom k'ejel te binti la stae te ta sk'alal jwewextik ba yil te skaxae ja'to la yil nojel ta pura sakil tak'in binax yot'an yu'un. Yu'un jich k'atbu ta k'ule.

El tesoro del Zempoaltépetl

E'px'Yukp meen

Ayuujk

Nöm yä'nta ko jam ap meen maynyaax E'px'Yukp; pön'pön jök tsojpk jöts pön'pön jök ja' tsep tu'u tönäjköjxp ja' jötö'n ja' ap meen jök meep. Ko jam E'px Yukp njä'ätönt tu'uk ween ja' tu'u ma najxjönat: Ko jam jutjotp ntöjkönt tu'uk ja' nöapoop jujk njöknöxjön.

Ko ntöm nyöjkxtso'nönt möjnöö jöpeen ntönajxjá'm mä möjtsä'äü tu'uk t'ömä'yö'n.  
Ko ja' tsä'äny j ök näjxjö'n jöpeen ja' köjaa n'ök ööxöök mökajpxjön.

Ja' mömajtsk'ookpa mpaatö'n tu'uk krist jöts ökxo'n ntse'kö'nt, net jötö'n xjök najxjö'n.

Ko jap ntso'onö'nt jap njä'tön ma kayt'ääkö'n, jap ja'ay xöy tu'uk teex xmo'yö'nt: möte'eb xöj'ktojks'äjp ak uux ja'. Möte'ep ja' xöjktöjks tajkp tiipijkp pön'te niyy ntsojko'm: tsujxniiy ak kuynyiiy; pön ntsojko'm tsujxniiy, tek ja' xmo'yöm, pön ntsojko'm kuy nyiiy kö'pojksön tek ja xmo'yö'm.

Kö jam ntso'nö'nt mä kaytajkö'nt jam njä' ätö'nt ma tök'aa tu'uk j'ök päätö jöts jam tsa'any tu'uk mete'ep ja' äp meen t'ömääp; nöm yä'änta ko öjxtu'uk köpajk t'möta pön'pön ja' meen jam tnönöjksxtöp jam jötö'n mötä'ätä kömötä'atä, öön kömötakp ja' tsa'a nyötö'n tsu'tsöp jöts pön mötakp ja' jötö'n najxp ma ja' E'px Yukp tsöönö'n mötö ja' to'oxtöjk. Nets ja' E'px Yukp iöna'any:

—Tö ja' tsep tu'u net xtönaax, xaam nkoots meen net xpöktö, nöjks jam mtökamnö, öwa'ts mtöjk'a koots xjök et jöts nyötö'n ja'mkaax.

Ko te xmöto'ot ka't xköwentpöktö jöts ka't mpötö'öktö.

Koots jök xönyäänö ojts pötöknö jöts t'ijx ja' kax, tödö'm ja' meen na't ja'tknö.

Ak nöm jä'äy yä'änta, pön pön tkuytump möte'ep E'px Yukp iömööep jotkuj na' ja'ay tänö jöts pön'pön kömötakp jam jötö'n ja' tänö jöts nyajöntem kä'k jömpetnö.

La Mitra

Anyökaats

Ayuujk

Nöm ya'nta ko Anyökaats ojts tu'k ojk nyikx tujn jipya jam wakweemp. Ko ojts ja't jam mä tujn tok'pön, ojts ja'ja'y tipyikya mä tsyö'ny jöts te xöö. Ojts ja' Anyökaats y'ötsey ko jam Anyköpajkp tsö'ny jöts xe xöajkp, ojts ja' tujn ömötoka'j'.

Ko ja' jä'y ojts may tujn mo'ya' net Anyökaats ojts majts sak ja' äk puj'x meeny mo'y. Ijx'p tok'pa' jots wen ja'yöt, ko ja' Anyökaats ja' ak puj'x meen pöta'k majts sak.

Öts ja' Anyökaats tsyoo'nö kó ja' jä'y tujn ojts mio'ya'. waa'n yö'y ko ja'to'kp ojts t'jamyetsy ja' meeny möteep Anyökaats ojts majts sak myo'ya jöts töko'tujt ko ojts t'expaatsy xoj äy töm jök jap tu'k sak jöts ju'y miöö' majtsk sak.

Net ja' tok'p ojts ja' tso'nö jöts nyöqx öömpa mä jöntsönön. Ojts jök ja' jöntsön soldad myo'ya tu'k möke'px, jöts ja' Anyökaats pötson'ta, pönöjkxta jam Anyköpajkp ka'pjotp, jöts yök ma'tsan'ta, xe ja' jä'y xö ajtp möteep tujn jipya.

Ko ja' soldad jätä't jam poop monts'wemp mä Anyköpajkp käjp kax'jöknö; net ojts t'expää' ta ko ja' Anyökaats tun, kopkj may nyaax soldad n'ajt möta, net Anyokaats ojts miöka'pxöta:

—Pön töj'kötöp jam Anyköpajkp käjp jotp, ska't net juj'k m'ök jömpe'tnötot.

Net tsö'ka' soldad 'jöntsön y'önim'xöta: —Ey yä' njöm' pej'ön'töt, nömaynax yö' jök, ka't net mötaj'köntöt.

Net ts'ökja' soldad ojts jöm petnö'ta wakwemp jöts ja' tujn tok'p tök'möto'ta ko ka't ja' xe yök mätstaat, ja'ko Anyokaats may nyax soldad möta.

Kieri

Wixárika

Xewit+ 'ukí kwinié m+ti nakekai xaweri, m+waruti 'eniwakai yu 'iwama mete 'uti yuit+wakai memuti kwikakai xaweri, kanari tsíe 'ix+arapa ti yuk+ h+awet+: “Hakewa nepeyuti '+kit+ani”.

'Ariké tiu 'enax+ kieri titewat+ tiyu '+kit+wakai yu naime xaweri tsíe.

'Ukí xaweri muta wewi kariuxa mutuxa, me t+a 'aitá kieri me werekai tsíe. Muwa meyuku hayewax+ t+karik+, manuti makix+ 'aitsie t+kari hix+apa manuta nierix+ tewa xaweri mayuanekai.

M+k+ ts+ kieri tewiyari me taine tiu 'erieka yu tamait+yeikat+ m+ka haumakak+. Yareuterix+ ma 'eni+ri+k+kai hurawa xaweri, meka kuximekai kieri tewiyari miku

tawait+wakai , m+tiuku xawat+rekai ‘em+ka net+yeikakai meyuyeh+a, yu hein+tsita m+tiu nierix+ ‘uka tsiti ‘+imarit+me mu xei me h+awekai.

M+k+ menukuwei m+ka heniku ‘axix+ ‘ariké manukanakix+ xeime ‘ukaratsi ti yuit+akame xaweri tsíe.

—Niwa ne hats+a —mita ‘ini ‘ukaratsi— tep+te kwaní paapá tuxame. Ne Wakerutsita muwa ne meka.

‘Ukí ‘+t+mana met+a me ‘utsunar+met+ tetexi tsíe, ‘aite tsíe me ‘uku hut+. Memu ‘ax+a k+yé tutuyat+ manuwe tsíe mu werekai ‘aitsíe.

—Wa+kawa ti ‘uxame tsíe —‘ukaratsi tik+ h+awe-. ‘Ik+ kanine kí t+ni ‘auxuwime tuutú kenakapini kieri tutuyari.

‘Ukí tuutú maka pí: “Keri ne ‘iyurieni hait+ m+tiuke”.

—Ke neuka yatsá a xaweri tsíe —tik+h+awet+ ‘ukaratsi m+pa+ ‘aix+a pem+tiuti n+awanik + tewa ma ‘eni+ri+nik+, ‘ik+ xeime nematsi ta n+iwirieni kwikari ‘ek+ pemika ‘+na ‘a ‘iyari tsíe, ‘ariké pemika yuit+ani ‘a kíe peheta ‘ame.

“Nem+kati yuit+awe”, tiyu h+awix+ ‘ukí.

—Ne nematiti ‘+kit+ani —tiku h+awet+ ‘ukaratsi—; ‘ik+k+ naukamek+ ‘a ‘it+wame te ‘a mama, a ‘uta miemetek+ xaweri kuipit+a pe ‘awiet+ pemi p+ná wiwieriteya peiku yuit+wat+ tupiyari ‘a tseriek+.

“Nep+kati yuit+awe ts+”, m+tiu ‘eri ‘ukí yuta ‘in+ataka, mat+ari.

—Pem+ ‘aka ‘+ni ‘axa+ta pemitá kwiká ‘auxuwimexa tukari tsíe, tukarik+ mana peuti ‘eriet+ kieri tsíe, m+k+ ‘auxuwime tuutú pemakapiní m+ ‘auxuwi n+awari m+k+ meri èmeti neini hik+ pemeika yuit+ani, ne nematsituamie ‘a kíe me matsi ha ‘eriwa ‘aitá peheuweme mene ‘erieka, peuta kwaiyame.

Katarik+ mekaku ‘ukaratsi muta parix+ ‘eeká mat+a ha+t+t+, ‘ukí muta nautsax+ yu kíe.

—Kepe ‘ane —me ‘iwawiya ‘+yaya.

M+k+ kare 'eiyakai , m+yukah+i yu xa+ta, yu xa+tá muka hui m+raya 'at+a kem+tita h+awix+ 'ukaratsi. 'Ariké 'auxuwime tukari hauti neku ti yuit+awekait+ni, 'unari m+kwanikekai. 'Ukí niyu temawiekait+ni, 'una rí m+kwanikekai. 'Ukí niyutemawiekait+ni , taí 'aurie mutiyá mana meu wiwi 'una muti tsinix+ ner+wari tsíe, m+k+ t+t+ mainekai ta teukari taí mi kwakai.

—Panipariyutsi ne teukari tai pem+netsi teyutsiwiri k+ 'una —m+pa+ tik+ h+awet+ 'ukí—. Panipariyutsi 'ek+ta kieri tewiyari penetiuti '+kit+ak+ yuit+arika kwikarite tsi 'anuy+t+kaime.

Mat+ari 'ix+arari muti xuawerix+ muyuta hek+a tax+, yu xaweri 'a kwet+ tiuka yuit+a kwinie tiyu temawiet+ yu hamikuma wa hamat+a. Yu nait+ memuyuku 'iwawiyakai keri tiyu '+kit+a, hakewa p+reyuti '+kit+a mex+ima.